

PRINGEZINDER DAN DE PRINS

Burgerlijk orangisme en Oranjesociëteiten in de politiek,
1787-1788

L.F. van Nimwegen

MA-scriptie

Research Master History: Europe 1000-1800

Universiteit Leiden

Begeleider: prof. dr. J.S. Pollmann

Tweede lezer: prof. dr. H. te Velde

20 november 2020

Woorden (excl. noten, bibliografie en bijlagen): 24.995

INHOUDSOPGAVE

Inleiding	1
Visies op burgerlijk orangisme in de negentiende en twintigste eeuw	3
Kritiek en nieuwe perspectieven	6
De politiek-theoretische benadering van het orangisme	9
Opzet van deze scriptie	11
1. Regenten, burgers en de opkomst van Oranjesociëteiten, 1787	15
1.1 Opkomst en ontwikkeling van Oranjesociëteiten, januari-augustus 1787	18
1.2 Oranjesociëteiten in de burgeroorlog, mei-september 1787	24
1.3 Oranjesociëteiten dominant, september-december 1787	27
2. Orangistische burgers in verzet, 1788	37
2.1 Hof en regenten na de Oranjerestauratie: pacificerend beleid	42
2.2 Burgerlijk orangisme als interpretatiemodus	48
2.3 Orangistische burgers op eigen kracht	58
Conclusie	68
Bibliografie	74
Bijlage	80

INLEIDING

Op 14 april 1788 vierde het Tweede Departement van de Oprechte Vaderlandse Sociëteit van Den Haag, gevestigd in logement De Gouden Leeuw in de Hofstraat, zijn eerste verjaardag. Benjamin de Haas, met ruim zeventig jaar waarschijnlijk een van de oudste leden van deze Oranjegezinde sociëteit, hield ter gelegenheid van het jubileum een toespraak voor zijn medeleden. Daarin vestigde hij de aandacht op het scherpe contrast tussen de omstandigheden waarin de sociëteit werd opgericht en de huidige situatie, want sinds het gezag van de stadhouder in september 1787 door een Pruisische legermacht was hersteld hadden de orangisten geen last meer van patriotse tegenwerking. De Pruisische invasie had, zo sprak De Haas, de leden van de sociëteit verlost van de patriotse tirannie, die hen een jaar geleden nog ‘onder de bitterste verdrukking van een verdervende Cabaal’ deed zuchten.¹ Dank voor deze Gelukkige Omwenteling moest natuurlijk uitgaan naar God, maar ook naar stadhouder Willem V en zijn vrouw Wilhelmina en naar de koningen van Engeland en Pruisen. De edelman Willem Gustaaf Frederik Bentinck, heer van Rhoon, die vanaf de oprichting van de Haagse Oprechte Vaderlandse Sociëteit als president en beschermheer had opgetreden, verdiende ook dank voor zijn ‘wijs bestuur’ en ‘onbesweeken moed’. Naast deze hoge figuren mochten echter ook de leden en commissarissen van de sociëteit niet vergeten worden in De Haas’ toespraak. Door zich als ‘getrouwe en oprechte Vaderlanders’ aan te sluiten bij de Oranjesociëteit hadden zij immers de moed gehad op te staan tegen de patriotse onderdrukking en daarmee het risico gelopen zelf van die onderdrukking slachtoffer te worden.

Deze scriptie richt zich op burgers die zich in 1787, net als De Haas en zijn toehoorders, verenigden in Oranjegezinde sociëteiten of op andere manieren probeerden de politieke besluitvorming in Oranjegezinde richting te beïnvloeden. Ze heeft als doel te achterhalen wat deze burgers motiveerde om zich in te zetten voor de politieke belangen van het Huis van Oranje. Over dat vraagstuk zijn in de literatuur over de patriottentijd en over orangisme ten tijde van de Republiek namelijk uiteenlopende en onderling tegenstrijdige uitspraken gedaan. Dit debat, zo zal in deze inleiding worden uiteengezet, draait ten eerste om de vraag of

¹ Nationaal Archief (NA), toegang 3.02.32, inventarisnummer 13, ‘Aanspraak van Benjamin de Haas, Lid der Oprechte Vaderlandsche Societeijt in s’Hage, aan de Gezaamentlijke leeden, Ter gelegenheid van het vieren van het Jubelfeest dezer burgermaatschappij, den 14 April 1788’.

orangistische burgers zelf initiatief namen om zich politiek in te zetten, of daartoe door regenten werden aangezet, en ten tweede om de vraag of orangistische burgers handelden uit een emotionele overtuiging voor het Huis van Oranje, of uit een streven om op legitieme wijze oppositie te voeren tegen de regentenklasse. Voor het beantwoorden van deze vraagstukken is tot nu toe weinig gebruik gemaakt van bronnen afkomstig van orangistische burgers zelf. Op basis van juist zulk bronmateriaal betoogt deze scriptie dat orangistische burgers in 1787 en 1788 zich op het politieke speelveld roerden uit de overtuiging dat hun stad, provincie en de gehele Republiek gebaat waren bij het herstel van de stadhouder en de rigoureuze verwijdering van patriotten uit het stadsbestuur en de ambtenarij. Bij de organisatie van orangistische burgers in de vorm van een netwerk van Oranjesociëteiten vervulden regenten in eerste instantie een sleutelrol, maar vanaf de omwenteling van september 1787 viel de regentsteun grotendeels weg en zetten orangistische burgers hun politieke acties op veel plaatsen op eigen initiatief voort.

In deze scriptie zal regelmatig de term ‘burgers’ worden gebruikt. Omdat het verschil in de achttiende-eeuwse en moderne betekenis van dit woord voor verwarring kan zorgen, is een korte opheldering nodig. In de tijd van de Republiek doelde het woord ‘burgers’ op bezitters van het burgerrecht van een bepaalde stad. ‘Burgerij’ duidde het geheel van burgers aan en kon ook als synoniem voor ‘schutterij’ worden gebruikt. Wie geen burgerrecht bezat, werd omschreven als ‘inwoner’, ‘ingezetene’ of ‘opgezetene’ van een stad of plaats. Deze scriptie hanteert het woord ‘burgers’ echter in moderne zin, als aanduiding van alle inwoners van een gebied of plaats die niet tot de regerende klasse of het leger behoren. Voor deze gebruikswijze is gekozen om te voorkomen dat om de haverklap de lange formule ‘burgers en ingezetenen’ moet worden gebruikt. Ook de term ‘burgerlijk orangisme’ verdient hier toelichting. Daarmee wordt bedoeld: het orangisme zoals dat door burgers werd beleefd en uitgedragen, als tegenhanger van Oranjegezindheid onder regenten, militairen en intellectuelen. Vanzelfsprekend bestaan er grensgevallen, maar voor het doel van deze scriptie is de term te nuttig om niet te gebruiken. ‘Burgerlijk orangisme’ mag overigens worden beschouwd als een synoniem voor de in de literatuur gebruikte term ‘populair orangisme’. Er is in deze scriptie voor ‘burgerlijk’ gekozen om te benadrukken dat dit orangisme niet uitsluitend voorkwam onder de laagste bevolkingsklassen, die in de achttiende eeuw en in oude historische literatuur doorgaans werden aangeduid als ‘het volk’.

Visies op burgerlijk orangisme in de negentiende en twintigste eeuw

Toen in de tweede helft van de negentiende eeuw de wetenschappelijke bestudering van de Nederlandse geschiedenis zich sterk ontwikkelde, namen historici ook het revolutietijdvak kritisch onder de loep. Hoewel de aandacht van de eerste ‘vaderlandse’ geschiedschrijvers niet specifiek uitging naar het gedrag en de motivatie van orangistische burgers, zijn in de werken van twee van hen, Robert Fruin en Herman Theodoor Colenbrander, al twee verschillende visies op burgerlijk orangisme te ontwaren. In een artikel over de activiteiten van staatsman Gijsbert Karel van Hogendorp in 1787 besteedde Fruin uitgebreid aandacht aan de historische context van de patriottentijd. Zijn interpretatie van deze periode en de rol van orangistische burgers daarin komt in dit artikel dan ook goed tot uiting.² Volgens Fruin was de samenleving in de steden van de Republiek verdeeld in een bovenlaag van regenten, een tussenlaag van ‘burgers’ en een brede onderlaag van ongeschoolde en onvermogene arbeiders, vaak aangeduid met termen als ‘het gemeen’, ‘het volk’ of ‘het grauw’. De regenten waren onderling verdeeld in een prinsgezinde en een aristocratische of anti-stadhouderlijke partij, een tegenstelling die gedurende de hele levensduur van de Republiek zou hebben bestaan. Het volk koos volgens Fruin in deze partijstrijd altijd de prinsgezinde kant, terwijl in de jaren 1780 de burgerij, door Fruin ook wel ‘democraten’ genoemd, zich verbond met de aristocraten. De twee partijen werden in deze periode volgens Fruin achter de schermen aangestuurd door Engeland enerzijds en Frankrijk anderzijds, die beide poogden de Republiek in hun invloedssfeer te plaatsen.

Fruin stelde dat de stadhouder en de prinsgezinde regenten het volk bewust probeerden in te zetten als drukmiddel tegen de patriotten en het volk zich enthousiast voor die taak leende. Onder leiding van Bentinck, nauw betrokken bij het stadhouderlijk hof en ‘lieveling van het gemeen’, moesten de Oranjesociëteiten zich uitbreiden en onderling samenwerken om een tegengesteld geluid te laten horen en desnoods te fungeren als strijdkrachten tegen de patriotse vrijkorpsen.³ Uit de door Fruin bestudeerde geschriften van Van Hogendorp blijkt dat deze jonge regent zich in 1787 in het stadhouderlijke kamp probeerde te bewijzen door zich in te zetten bij dit volksmobilisatieproject. Dat was volgens Fruin geen moeilijke opgave, want het enthousiasme voor de Oranjesociëteiten was groot en het volk toonde zich zeer

² Robert Fruin, ‘Gijsbert Karel van Hogendorp en de omwenteling van 1787’, *De Gids* 31 (1867) 40-100.

³ *Ibidem*, 69.

bereid te strijden voor de belangen van de stadhouder. Toen de Pruisische invasie de machtsbalans in het voordeel van de orangisten deed omslaan, liep de omwenteling dan ook 'sneller voort dan het zegepralend leger volgen kon. De volksmenigte jubelde, nu de vreemdelingen haar kwamen verlossen van het geweld van landgenooten'.⁴ Ook toen de burgerij vervolgens moest worden ingezet voor het afdwingen van een algemene regeringsverandering in Holland 'geschiedde van zelf, wat hij [Van Hogendorp] door zijn invloed had meenen uit te werken'.⁵ Op de vraag waarom het volk zich eigenlijk zo strijdbaar toonde voor Oranje gaat Fruin niet in, maar hij geeft wel een aanwijzing dat hij de verklaring zocht in een trouw en verknochtheid aan de Oranjedynastie: 'Het [volk] vroeg niet naar bekwaamheid, naar geschiktheid om te regeeren; het vroeg naar de afkomst, naar het bloed.'⁶

Colenbrander, Fruins leerling en opvolger als hoogleraar Vaderlandse Geschiedenis in Leiden, bouwde voort op zijn leermeesters ideeën in een driedelig werk over de patriottentijd, waarvan het eerste deel in 1897 verscheen. Daarin baseerde hij zich voornamelijk op bronnen uit buitenlandse diplomatieke archieven en liet hij, in tegenstelling tot Fruin, een sterke minachting voor het eenvoudig misleide orangistische volk doorschemeren. Waar de gereformeerde kerk en de landprovinciën zich achter Oranje scharden om weerstand te bieden aan de vrijzinnige Hollandse regentenaristocratie, was het volk simpelweg 'eene massa die liever het blinkend harnas volgt dan den doffen tabberd' en er daarom voor koos Oranje te steunen in plaats van de regenten.⁷ De hartstocht van deze orangistische massa was voor de orangistische partij een nuttig pressiemiddel, maar tegelijkertijd vormde het onbeschaafde grauw een 'compromittante aanhang' die de degelijke burgerij van de stadhouder deed vervreemden.⁸ Van een zelfbewuste politieke beweging kon absoluut niet gesproken worden, want de orangistische aanhang vormde 'een ongeregelde hoop, slechts tot het aanheffen van dronken kreten in staat'.⁹ Die associatie van het orangistische grauw met dronkenschap komt vaker voor in Colenbranders werk, bijvoorbeeld wanneer hij stelt dat in de Republiek altijd al sprake was geweest van 'een oranjeliefde die naar jenever rook'.¹⁰

⁴ Fruin, 'Gijsbert Karel van Hogendorp en de omwenteling van 1787', 90.

⁵ *Ibidem*, 91.

⁶ *Ibidem*.

⁷ H.T. Colenbrander, *De patriottentijd. Hoofdzakelijk naar buitenlandse bescheiden* (Den Haag 1897-1899) deel 1, pagina 7.

⁸ *Ibidem*, 291.

⁹ *Ibidem*.

¹⁰ *Ibidem*, 293.

Colenbranders minachtende benadering van het burgerlijk orangisme is decennialang dominant geweest in de historiografie over de patriottentijd. Zelfs de interpretatie van C.H.E. De Wit, die in de jaren 1960 en 1970 de patriottentijd als een revolutionaire klassenstrijd beschreef, verschilde weinig van die van Colenbrander. De Wits visie was enerzijds gebaseerd op een marxistische, anderzijds op een factiepolitieke benadering van het politieke systeem van de Republiek. Deze factiepolitieke benadering had vanaf 1961 opgang gemaakt dankzij Daan Roorda's boek *Partij en factie*. Daarin betoogde Roorda dat de politieke woelingen in het Rampjaar 1672, die tot het herstel van Willem III als stadhouder leidden, niet werden veroorzaakt door ideologische tegenstellingen tussen orangisten en aanhangers van de Ware Vrijheid, maar door lokale factiestrijd.¹¹ Regentenfamilies of -facties zochten in de strijd om invloed in de stedelijke regeringscolleges de steun van ofwel Oranje, ofwel De Witt. Volksopreeren werden in de visie van Roorda door regenten georganiseerd en ingezet als wapens in de factiestrijd.

In 1972 combineerde De Wit in zijn boek *De Nederlandse Revolutie van de achttiende eeuw* Roorda's factiepolitieke interpretatie met marxistisch historisch denken en kwam zo tot de conclusie dat in 1787 aristocratische regenten het 'proletariaat' gebruikten om een democratische revolutie de kop in te drukken.¹² Orangisten gingen volgens De Wit niet op basis van eigen politieke overtuiging de straat op, maar lieten zich door prinsgezinde regenten met geld en drank daartoe overhalen. Zo zou Jacob Carel Reigersman, thesaurier van Willem V, geld hebben verstrekt om orangistische oproeren te starten.¹³ Het doel van zulke operaties was de creatie van wat De Wit 'Oranjeterreur' noemt: grootschalige intimidatie van patriotse regenten, maar bovendien van patriotse burgers, die met hun 'Nederlandse Revolutie' probeerden het politieke systeem van de Republiek te democratiseren. Het 'gezicht' van deze contrarevolutie was voor De Wit dat van het proletariaat, dus van 'tierende, plunderende, drinkende en lallende massa's'.¹⁴ Oranjesociëteiten waren in zijn visie een instrument voor de mobilisatie van het volk: 'Dáár werden de lokale plannen van opstand gemaakt en contacten gelegd tussen de heren en het proletariaat.'¹⁵ Net als Colenbrander zag De Wit de burgerlijke aanhang

¹¹ D. J. Roorda, *Partij en factie. De oproeren van 1672 in de steden van Holland en Zeeland, een krachtmeting tussen partijen en facties* (Groningen 1961).

¹² C.H.E. de Wit, *De Nederlandse Revolutie van de achttiende eeuw 1780-1787. Oligarchie en proletariaat* (Oirschbeeek 1974).

¹³ *Ibidem*, 34.

¹⁴ *Ibidem*, 126.

¹⁵ *Ibidem*, 90.

van de stadhouder dus als 'politiek onbewust' en de vele Oranjegezinde politieke acties van burgers als door regenten georganiseerde oproeren, die tot doel hadden politieke tegenstanders te intimideren. Van het bestaan van enige vorm van Oranjeliefde wilde De Wit niets weten. Als burgers uit de middenklassen zich Oranjegezind toonden, zo redeneerde hij, dan was dat óf omdat ze daarvoor van orangistische regenten een steekpenning hadden gekregen, óf omdat ze de terreur van het door de regenten aangestuurde proletariaat vreesden.

Kritiek en nieuwe perspectieven

Op De Wits interpretatie van het orangisme in de late achttiende eeuw is in de afgelopen decennia kritiek gekomen, meestal als onderdeel van een weerlegging van zijn visie op de patriottentijd in het algemeen. Al aan het begin van de jaren 1980 concludeerden I.J. Van Manen en K. Vermeulen op basis van sociaalhistorisch onderzoek dat in de laagste bevolkingsklassen van Amsterdam geen overwicht bestond van orangisten dan wel patriotten. Daarmee ontcrachtten zij de aanname van zowel Colenbrander als De Wit dat het lagere volk aan de kant van Oranje stond en de middengroepen zich bij de patriotten aansloten.¹⁶ Eveneens in de jaren '80 stelde Rudolf Dekker op basis van onderzoek naar volksoproeren in de Republiek in de zeventiende en achttiende eeuw dat vermeende organisatie door regenten of buitenlandse agenten bijna nooit te bewijzen viel. Beschuldigingen van betrokkenheid van een bepaalde regent bij een oproer waren vrijwel altijd afkomstig van een politieke tegenstander en kunnen dus niet worden beschouwd als overtuigend historisch bewijs. De oproerlingen hanteerden wel vaak een gezagsstructuur, maar als er al duidelijke organisatoren konden worden aangewezen, dan kwamen die uit de middengroepen. Dekker ging daarmee in tegen een van de fundamentele van Roorda's factiepolitieke benadering en beschuldigde De Wit expliciet van denken in complottheorieën. Omkoping van burgers was voor orangistische regenten totaal onnodig, stelde hij: 'De aanhang van de Oranjepartij onder het volk was groot genoeg; het grote probleem was zelfs die onder controle te houden zonder hun [orangistische burgers'] sympathie te verliezen.'¹⁷

Voortbouwend op deze ontcrachtende argumenten hebben historici voor zowel het zeventiende- als achttiende-eeuws burgerlijk orangisme nieuwe interpretaties aangedragen.

¹⁶ I.J. van Manen en K. Vermeulen, 'Het lagere volk van Amsterdam in de strijd tussen patriotten en oranjegezinden', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 6 (1980) 331-356 en 7 (1981) 3-42.

¹⁷ Rudolf Dekker, *Holland in beroering. Oproeren in de 17de en 18de eeuw* (Baarn 1982) 75.

Tegen Roorda is aangevoerd dat orangistische burgers in 1672, ten eerste, wél zelf initiatief namen voor politiek optreden en, ten tweede, wél een diepgevoelde overtuiging voor het Huis van Oranje koesterden. In 1991 betoogde A.F. Salomons dat oproerigheid van Amsterdamse burgers de directe oorzaak was van het aftreden van de stadsregering in september 1672.¹⁸ Volgens Salomons had Roorda de betekenis van de Amsterdamse burgerbeweging onderschat en het aftreden ten onrechte als een gevolg van factiestrijd geïnterpreteerd. In de zomer van 1672 wantrouwen Amsterdamse burgers de regerende regenten steeds sterker, wat onder andere leidde tot de opeising van de stadssleutels, die normaal gesproken door de burgemeesters werden bewaard, door de schutterij. De schutters verdachten de regenten er namelijk van de stad te willen uitleveren aan de oprukkende Fransen. De schutterij had als gewapende macht in de stad een sleutelpositie en kon daardoor in een crisissituatie als in 1672 verregaande druk uitoefenen op de regering, die zich in dit geval gedwongen zag af te treden en de stadhouder te vragen een nieuwe regering aan te stellen. Salomons keerde zich tegen Roorda's idee dat de burgeroproeren werden georganiseerd door Gillis Valckenier, hoofd van de regentenfactie die door de stadhouderlijke wetsverzetting de macht over de stad in handen kreeg. Toen de burgers zich oproerig begonnen te tonen sloot deze factieleider namelijk de rangen met zijn mederegenten en steunde daarbij zelfs zijn factiepolitieke tegenstanders. Salomons sprak zich tevens uit tegen de minachtende manier waarop historici doorgaans over oproeren schreven. Volgens hem had de geschiedschrijving te veel gesteund op elitebronnen en daardoor 'de gruwelijkheid van oproeren [...] overdreven, hun betekenis echter onderschat'.¹⁹

Eenzelfde standpunt over de mate van zelfstandigheid en initiatief van orangistische burgers ontwikkelde Michel Reinders in zijn boek *Gedrukte chaos: Populisme en moord in het Rampjaar 1672* uit 2010. Volgens Reinders kwamen in 1672 overal burgers in opstand tegen hun regeringen 'omdat zij hier zelf de noodzaak van inzagen. Voor dat inzicht hadden zij geen prins of regenten nodig'.²⁰ Niet alleen in Amsterdam maar in de gehele Republiek heerste wantrouwen jegens de zittende regenten, die volgens de burgers van plan waren de Republiek te verkopen aan de Franse koning. In deze massabeweging tegen de regenten van de Ware

¹⁸ A.F. Salomons, 'De rol van de Amsterdamse burgerbeweging in de wetsverzetting van 1672', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 106:2 (1991) 198-219.

¹⁹ *Ibidem*, 202.

²⁰ Michel Reinders, *Gedrukte chaos. Populisme en moord in het Rampjaar 1672* (Amsterdam 2010) 13.

Vrijheid fungeerden volgens Reinders de vele politieke pamfletten die in 1672 op de markt verschenen als vliegwielen. In Reinders' reconstructie maakten Willem III en zijn propagandisten gretig gebruik van de burgerlijke onvrede door de geschiedenis van de Republiek te herschrijven als een strijd tussen Oranje en de partij van de Ware Vrijheid, die werd voorgesteld als een geheim gezelschap van verderfelijke verraders. De prins probeerde op die manier het politieke tij in zijn voordeel te doen keren en een terugkeer als stadhouder of misschien zelfs als soeverein mogelijk te maken. De burgers namen het negatieve beeld van de zittende regenten massaal over, maar waren volgens Reinders minder geneigd te gehoorzamen aan Willems oproep het herstel van de orde aan hem over te laten: 'De conclusie [dwingt] zich op dat burgers hun eigen motieven hadden om te handelen en dat zij zeker niet zomaar alles woordelijk geloofden wat ze hoorden of lazen.'²¹

In Reinders' visie waren de opstandige burgers in 1672 vooral uit op het omverwerpen van de falende regering en namen zij orangistische retoriek alleen over wanneer die aansloot op dat doeleinde. De burgers waren dus eerder orangistisch omdat ze tegen de regering waren dan tegen de regering omdat ze orangistisch waren. Dat idee verwoordt ook Henk te Velde in zijn inleiding op de bundel *Oranje Onder: Populair orangisme van Willem van Oranje tot nu* (2014): 'Voor sommigen was het beroep op Oranje bijna een religie, of had het met trouw te maken, maar veel vaker was het [...] een manier om onvrede te uiten, herstel te eisen, medestanders te verzamelen of de heersende macht uit te dagen en in verzet te komen.'²² Te Velde wijst daarbij op de steeds terugkerende situatie in de Nederlandse geschiedenis dat burgers tijdens een internationale crisis in opstand komen tegen de heersende macht en het herstel van de oude orde eisen in de vorm van de terugkeer van Oranje. Zo ging het in 1672, 1747 en 1813. De restauratie van 1787 past volgens Te Velde echter niet in het rijtje, omdat de stadhouder toen een buitenlandse legermacht nodig had om zijn positie te herstellen. In de patriottentijd was 'het beroep op Oranje' als oppositiemiddel tegen de gevestigde macht dan ook 'uitgewerkt'.²³

Dat burgers juist tegen de regering in opstand kwamen omdat ze orangistisch waren, in plaats van andersom, is de gedachte achter Jill Sterns werk over het orangistisch discours in

²¹ Reinders, *Gedrukte chaos*, 132.

²² Henk te Velde, 'Inleiding – Oranje onder', in: idem en Donald Haks red., *Oranje onder. Populair orangisme van Willem van Oranje tot nu* (Amsterdam 2014) 7-25, aldaar 10.

²³ Ibidem, 18.

de jaren 1650-1675. Stern laat zien dat dit discours, dat volgens Reinders pas in 1672 ontstond, gedurende het gehele Stadhoudersloze Tijdperk al in gebruik was. Een belangrijk onderdeel ervan was een gekleurde lezing van de geschiedenis van de Republiek, waarin de Oranjestadhouders steeds voor het Nederlandse volk waren opgestaan tegen binnen- en buitenlandse tirannen, die de privileges van het volk en de vrije beoefening van het calvinisme bedreigden. De orangistische taal was daarom 'much more than simply a handful of slogans deployed for factional purposes, representing rather a heartfelt notion of how the Dutch Republic had come into being and flourished, which was shared across barriers of class, religion and gender'.²⁴ Tijdens de stadhouderloze periode was het orangistische verhaal onder andere door propagandisten van de prins in leven gehouden. In de chaos en onzekerheid van 1672 bleek het perfect toepasbaar op de actuele situatie: de onbetrouwbare regenten hadden de Republiek uitgeleverd aan buitenlandse overheersers, dus was het aan de burgers om de prins te herstellen en zo hun eigen vrijheid te beschermen. Volgens Stern schilde de kracht van de orangistische taal dan ook 'in the ability of that language to provide at key moments in the history of the Republic a mode of interpreting the experience of the nation and speaking to the nation's aspirations'.²⁵ Stern presenteert daarmee het geloof in een krachtig orangistisch verhaal als de belangrijkste motivatie van orangistische burgers in 1672.

De politiek-theoretische benadering van het orangisme

Waar het zeventiende-eeuws orangisme in recente studies dus is benaderd als burgerbeweging en als breed gedeeld politiek discours, is het orangisme van de late achttiende eeuw recentelijk bestudeerd als politiek-theoretisch gedachtegoed van intellectuelen. Deze politiek-theoretische benadering vindt zijn oorsprong in het werk van de Amerikaanse historicus I. Leonard Leeb, die in 1972 als eerste het orangisme als een volwaardige politieke ideologie bestudeerde en vergeleek met het patriottisme, waarbij hij zich baseerde op teksten van patriottische en orangistische denkers.²⁶ In navolging van Leeb heeft Wyger Velema de oeuvres onderzocht van verschillende achttiende-eeuwse orangistische denkers, waaronder de Leidse

²⁴ Jill Stern, *Orangism in the Dutch Republic in Word and Image, 1650-75* (Manchester 2011) 6.

²⁵ Ibidem, 206.

²⁶ I. Leonard Leeb, *The Ideological Origins of the Batavian Revolution: History and Politics in the Dutch Republic 1747-1800* (Den Haag 1973).

boekverkoper Elie Luzac.²⁷ Recentelijk heeft Laurien Hansma de politiek-theoretische benadering gebruikt voor haar proefschrift over orangistische politieke cultuur tussen 1780 en 1813.²⁸ Hansma baseert zich daarbij op teksten van regenten, academici, predikanten en belezen figuren uit de gegoede burgerij, maar laat bronnen afkomstig uit de midden- en onderlagen van de orangistische beweging buiten beschouwing.

De auteurs die de politiek-theoretische benadering hanteren, pogen daarmee de ideologische fundamenten van het orangisme en de kern van het conflict met het patriottisme te achterhalen. Ze beschouwen de strijd tussen deze groepen als een debat op nationale schaal, waarbij de partijen met rationele argumenten de opinie van het volk probeerden te beïnvloeden. Zo stelt Velema dat het slimme gebruik van politiek drukwerk en politieke symbolen ‘had allowed the patriots to gain a hold over a considerable part of public opinion’ en dat alle orangisten het noodzakelijk vonden ‘to attempt everything possible to convince the public that Patriot rhetoric was empty and specious.’²⁹ Het belangrijkste meningsverschil tussen patriotten en orangisten draaide volgens Velema en Hansma om de theorie van volkssoevereiniteit en de vraag of politieke invloed van het volk gewenst was. Waar de patriotten overtuigd waren van volkssoevereiniteit en de noodzaak van burgerparticipatie, verwierpen de orangisten deze ideeën categorisch. Hansma vat het als volgt samen: ‘Politiek was duidelijk geen taak voor het volk, zo meenden orangisten.’³⁰

Een recente studie door Wim Knoop naar de politieke verwickelingen van de patriottentijd in Gouda doet echter vermoeden dat de ideeën van orangistische intellectuelen niet zonder meer overeenkwamen met die van orangistische burgers.³¹ In Gouda mengden orangistische burgers zich namelijk wel degelijk actief in de politiek: de leden van de plaatselijke Oranjesociëteit probeerden de besluitvorming van het stadsbestuur te beïnvloeden door middel van rekesten en intimideerden in september 1787 hun patriotse stadgenoten met grootschalige plunderingen. Vervolgens vulde de sociëteit het machtsvacuüm dat ontstond door de ontbinding van het patriotse vrijkorps. Het stadsbestuur kon zijn gezag pas weer herstellen toen het medio oktober de beschikking kreeg over een militair garnizoen. Daarna heerste nog bijna

²⁷ Wyger Velema, *Enlightenment and Conservatism in the Dutch Republic: The Political Thought of Elie Luzac (1721-1796)* (Assen 1993).

²⁸ Laurien Hansma, *Oranje driften. Orangisme in de Nederlandse politieke cultuur 1780-1813* (Hilversum 2019).

²⁹ Wyger Velema, *Republicans. Essays on Eighteenth-Century Dutch Political Thought* (Leiden en Boston 2007) 118-119; *ibidem*, 119.

³⁰ Hansma, *Oranje driften*, 77.

³¹ W.A. Knoop, *Gouda 1787. Radicalisering – Revolutie – Restauratie* (Amsterdam 2011).

een jaar een gespannen sfeer tussen de Oranjesociëteit en Oranjegezinde schutters enerzijds en het stadsbestuur en het garnizoen anderzijds. Volgens Knoops wilde het stadsbestuur een gematigde restauratie doorvoeren, waarbij de patriotse leiders zouden worden gestraft maar geen ingrijpende zuivering zou plaatsvinden van iedereen die zich ook maar enigszins met het patriottisme geassocieerd had. De Oranjesociëteit, geleid door regentzoon Frederik van der Hoeve, wilde wél een strenge contrarevolutie doorvoeren en kwam daarmee tegenover de regering te staan.

In 1788 liepen de spanningen tweemaal hoog op. De eerste keer was begin maart, toen Gouda werd bezocht door de stadhouderlijke commissie die de regeringen van de stemhebbende Hollandse steden moest veranderen. Deze commissie, die bestond uit Bentinck en de Hoornse jurist Dirk Merens, voerde eveneens een relatief gematigd beleid wat betreft de afstraffing en verwijdering van patriotten, en stelde een regering aan waarmee de overwegend orangistische Goudse schutterij ontevreden was. De meeste schutters weigerden hun trouw aan deze regering te zweren, waarna de commissie besloot de schutterij voorlopig buiten werking te stellen – een situatie die voortduurde tot in 1790.³² De tweede keer dat de Goudse orangisten zich oproerig toonden was in september 1788, toen in de Republiek geruchten de ronde deden over een tweede patriotse revolutie, die in het geheim zou worden voorbereid. Na een opstootje tussen het garnizoen en leden van de Oranjesociëteit eiste Van der Hoeve van de garnizoenscommandant dat hij en zijn soldaten de stad zouden verlaten. Toen de commandant dat weigerde, verzamelden zich gewapende schutters bij het gebouw van de Oprechte Vaderlandse Sociëteit. Het garnizoen stelde zich in slagorde op voor het stadhuis, tegenover het sociëteitsgebouw, waardoor de orangistische burgers en de garnizoenssoldaten letterlijk tegenover elkaar kwamen te staan. Uiteindelijk schrok het militaire machtsvertoon de schutters voldoende af, want tot een confrontatie kwam het niet.³³ Na september 1788 kalfde de invloed en het ledental van de sociëteit af en kon het stadsbestuur zijn gezag herstellen.

Opzet van deze scriptie

Knoops stelt dat de huidige opvattingen over de gebeurtenissen in 1787 aan 'een grondige revisie' toe zijn en presenteert zijn studie over Gouda als basis voor vergelijking met

³² Knoops, *Gouda 1787*, 412-419.

³³ *Ibidem*, 438-440.

toekomstige onderzoeken naar de patriottentijd op lokaal niveau.³⁴ Met betrekking tot de orangisten is Knoops' oproep tot revisie zeker terecht. De Goudse orangisten toonden zich in 1787 en 1788 allesbehalve inschikkelijk en blijken zeker niet te hebben gemeend, zoals Hansma stelde, dat politiek geen taak was voor het volk. Zoals Knoops zelf aangeeft, blijkt uit zijn onderzoek niet in hoeverre de situatie in Gouda representatief was voor de rest van de Republiek. Voor deze scriptie zijn daarom orangistische burgerbewegingen in de gehele Republiek onderzocht, met als doel te achterhalen wat orangistische burgers tot politieke actie motiveerde. Daaruit is gebleken dat rond de omwenteling van 1787 niet alleen in Gouda, maar in de gehele Republiek orangistische burgers de politiek al dan niet met geweld probeerden te beïnvloeden, en dat zij daartoe werden gemotiveerd door de overtuiging dat de welvaart en vrijheid van de Republiek alleen kon worden hersteld als de stadhouder zonder tegenstand zijn taak als beschermer van de Nederlandse vrijheid kon uitvoeren. In Holland verzetten orangistische burgers zich in de loop van 1787 tegen de overwegend patriotse stedelijke regeringen en vrijkorpsen, daarbij geleid door Oranjegezinde regenten als Van der Hoeve en Bentinck.

Daarnaast is gebleken dat na de omwenteling van september 1787 niet alleen in Gouda maar in de gehele Republiek een tweedeling plaatsvond tussen orangisten die een gematigde restauratie voorstonden en orangisten die geloofden dat de Republiek alleen écht gered kon worden door alle patriotten uit het openbare leven te verwijderen. Omdat de stadhouder en de herstelde stadsregeringen de gematigde koers voorstonden, kwamen radicale orangistische burgers in verschillende steden tegenover hen te staan. Verstoken van regentensteun en in bedwang gehouden door het leger kon de orangistische burgerbeweging haar eisen echter niet afdwingen. Hoewel het protest van orangistische burgers in de loop van 1788 verstomde, beïnvloedde het de besluitvorming van bijvoorbeeld de Hollandse en Zeelandse wetsverzettingscommissies, waardoor de regeringsveranderingen en ontslaggolven vaak radicaler uitvielen dan de stadhouder zelf had gehoopt. De acties van orangistische burgers in 1788 laten eveneens zien dat zij geenszins werden aangestuurd door regenten maar juist op eigen initiatief handelden, uit overtuiging dat herstel de verwijdering van alle patriotten vereiste.

Voor de onderbouwing van deze inzichten maakt deze scriptie hoofdzakelijk gebruik van bronnen die zijn geschreven of geproduceerd door orangistische burgers en kiest ze bewust niet voor de politiek-theoretische benadering. Burgerlijke bronnen maken het immers

³⁴ Knoops, *Gouda 1787*, 10.

mogelijk de motivatie van orangistische burgers nauwkeuriger en betrouwbaarder te reconstrueren dan bronnen afkomstig van regenten, patriotten of buitenlandse diplomaten. Ze zijn echter minder gemakkelijk te vinden. Als toegangspoort tot burgerlijke bronnen is bij het onderzoek voor deze scriptie daarom gebruik gemaakt van de Oprechte Vaderlandse Sociëteiten, die meer sporen hebben achtergelaten dan orangisten die in losser samenwerkingsverband opereerden. De meeste Hollandse Oranjesociëteiten zijn opgenomen in het digitale repertorium *Patriotten, Oranjegezinden en Bataven. Politieke Sociabiliteit, 1781-1798* van het Huygens-ING.³⁵ Tijdens het onderzoek voor deze scriptie zijn echter ook bewijzen gevonden van het bestaan van Oranjesociëteiten die niet in dit bestand genoemd worden (zie bijlage). Veel gegevens over de handelingen van Hollandse Oranjesociëteiten zijn te vinden in de papieren van Bentinck, die een spil was in de samenwerking tussen de sociëteiten. Het archief van Bentinck werd in 1795 door Bataafse revolutionairen in beslag genomen en onderzocht als onderdeel van een strafrechtelijke procedure tegen de kopstukken van het restauratieregime. De papieren worden nu bewaard in het Nationaal Archief. Naast dit Bentinckarchief is gebruik gemaakt van stukken uit het Koninkrijk Huisarchief, en dan voornamelijk van de dossiers van de stadhoudelijke wetsverzettingscommissies, die tijdens de uitvoering van hun taken voortdurend met burgerlijke orangisten in aanraking kwamen. Voor een diepgaande analyse van de manier waarop orangistische burgers de gebeurtenissen van de jaren 1780 interpreteerden, bleek het drukwerk dat zij rond 1787 zelf in omloop brachten een geschikte bron, die eveneens laat zien dat de politieke ideeën van orangistische burgers slechts ten dele overeenkwamen met die van orangistische politieke filosofen.

Een belangrijk nadeel van het gekozen bronmateriaal is dat het voornamelijk informatie biedt over het burgerlijk orangisme in de provincie Holland, met het Zuiderkwartier als zwaartepunt. Bentinck was lid van de Hollandse ridderschap en vanaf september 1787 baljuw van Den Haag. Zijn papieren bieden dan ook vooral informatie over orangistische organisaties in de omgeving van de hofstad. Daarnaast heeft het feit dat de Bataven zochten naar bewijs voor wandaden tijdens de Oranjerestauratie ertoe geleid dat de samengebrachte papieren vooral betrekking hebben op de maanden rond de omwenteling van september 1787, waarin immers de meeste orangistische plunderingen en geweldplegingen plaatsvonden. De Hollandse

³⁵ Joke Roelevink, *Repertorium Patriotten, Oranjegezinden en Bataven. Politieke Sociabiliteit 1781-1798*, laatst geraadpleegd op 31 augustus 2020 via <https://www.huygens.knaw.nl/projecten/repertorium-politieke-sociabiliteit-1781-1798/>.

wetsverzettingscommissie was uitsluitend gemachtigd tot het veranderen van de regeringen van de stemhebbende steden en verzamelde dus nauwelijks materiaal dat inzicht biedt in de situatie op het platteland of in andere provincies. Ook het orangistisch drukwerk heeft vooral betrekking op het Hollandse Zuiderkwartier. Hoewel deze regio een centrale politieke, economische en culturele positie innam in de Republiek en dus zonder meer een geconcentreerde studie verdient, is het de moeite waard eveneens het burgerlijk orangisme in de andere provincies te onderzoeken. Zoals gezegd is in enkele steden buiten Holland het bestaan van burgerlijke Oranjesociëteiten aangetoond, maar het lijkt erop dat Holland de grootste concentratie kende. Waar mogelijk zijn in deze scriptie gegevens uit andere provincies meegenomen, bijvoorbeeld afkomstig uit het archief van de Zeeuwse wetsverzettingscommissie.

Het eerste hoofdstuk van deze scriptie gaat in op de verhoudingen tussen regenten en burgers binnen de Oprechte Vaderlandse Sociëteiten in het jaar 1787. Het betoogt dat regenten en hovelingen onmiskenbaar een belangrijke rol speelden bij het opzetten en coördineren van de Oranjesociëteiten in aanloop naar de omwenteling van september 1787, maar dat burgers eveneens initiatief namen en hun stempel op de beweging drukten. Het tweede hoofdstuk laat zien dat burgers na de omwenteling het initiatief overnamen en op eigen houtje bleven ageren voor een radicale zuivering: de regenten hadden het Oranjegezinde vuur opgestookt om de patriotten weerstand te bieden, maar hadden moeite de vlam te doven toen hun politieke doel was bereikt. Daarnaast komt in het tweede hoofdstuk het burgerlijk-orangistisch discours aan bod. Het betoogt dat het orangistische verhaal, dat was ontstaan in de vroege zeventiende eeuw, haar overtuigende en motiverende kracht in de jaren 1780 nog steeds bezat en met een extra eeuw aan geschiedenis werd onderbouwd. Uit de orangistische blik op verleden, heden en toekomst vloeide een beeld voort van de patriotten als verraderlijke volksmenners en misleide burgers, en van de orangisten als beschermers van de oude constitutie en dus van de vrijheid en welvaart van de Republiek. Waar overheden dit discours gebruikten om de burgers tot rust en verzoening te manen, zagen veel orangisten het juist als bewijs dat burgers dienden in te grijpen in de politiek als het stads- of landsbelang daarvan afhing. Zo kon het dat Benjamin de Haas zijn toehoorders op 14 april 1788, in logement De Gouden Leeuw in de Hofstraat, op het hart drukte de omwenteling niet alleen te zien als het werk van God, de stadhouder en het Pruisische leger, maar ook als hun eigen verdienste.

HOOFDSTUK 1

REGENTEN, BURGERS EN DE OPKOMST VAN ORANJE-SOCIËTEITEN, 1787

In de literatuur over de patriottentijd wordt regelmatig aangenomen dat het initiatief voor de oprichting en organisatie van Oranjesociëteiten in 1787 uitging van regenten. In het werk van C.H.E. de Wit komt dit idee het sterkst en meest expliciet tot uiting. De Wit stelt dat de Oranjesociëteiten in het voorjaar van 1787 door regenten werden opgezet om een contrarevolutie tegen de patriotten voor te bereiden. Gijsbert Karel van Hogendorp, die na de patriotse coup in zijn thuisstad Rotterdam op 23 april had besloten zich in te zetten voor het herstel van Oranje, zou in mei 1787 samen met Bentinck het plan hebben opgevat de reeds bestaande Oranjesociëteiten centraal te coördineren. Volgens De Wit creëerden zij daartoe in Den Haag een ‘correspondentiebureau’, waarover Bentincks secretaris Van Reenen de dagelijkse leiding voerde. Vanuit dat centrale bureau bestuurden Bentinck en Van Hogendorp volgens de zienswijze van De Wit alle Oranjesociëteiten in de provincie Holland, met als einddoel de mobilisatie van het ‘proletariaat’ tegen de patriotse middenklasse. De ‘Oranjeterreur’ moest de patriotse regentenpartij, die steunde op de militaire macht van de patriotse vrijkorpsen, dwingen Oranje weer als patroon te accepteren.³⁶

Het bewijs dat De Wit aanvoert ter onderbouwing van zijn stelling dat regenten aan de basis van de Oranjesociëteiten stonden, is echter weinig overtuigend. In *De Nederlandse Revolutie* is De Wit over het algemeen spaarzaam met noten en bronvermelding. De bronnen die hij wel noemt, ondersteunen zijn conclusies slechts ten dele. Zo baseert hij zich voornamelijk op de in 1866 uitgegeven *Brieven en gedenkschriften van Gijsbert Karel van Hogendorp*. Daarin had de redacteur, Van Hogendorps jongste zoon, zijn vertelling over het jaar 1787 gestoeld op aantekeningen die Van Hogendorp in oktober 1787 maakte over de voorafgaande maanden.³⁷ Het is goed mogelijk dat die aantekeningen gekleurd zijn doordat Van Hogendorp ze pas na de omwenteling optekende en dus de afloop van de verwickelingen al kende. Mogelijk overdreef

³⁶ De Wit, *De Nederlandse Revolutie*, 90-94, 96-97.

³⁷ Gijsbert Karel van Hogendorp, *Brieven en gedenkschriften van Gijsbert Karel van Hogendorp*. Frederik van Hogendorp red. (Den Haag 1866-1903) deel 2, pagina 91.

hij zijn eigen rol, of schatte hij het belang van zijn acties onbewust te hoog in. In ieder geval raakte hij pas eind april betrokken bij de orangistische beweging, toen in de meeste steden al sociëteiten bestonden. Daarnaast was Van Hogendorp als regent waarschijnlijk niet volledig op de hoogte van de ervaringen en motivaties van de burgers die zich bij de sociëteiten aansloten. Over de motivatie en mate van initiatief van burgers kunnen op basis van Van Hogendorps geschriften dus geen harde conclusies getrokken worden.

Als bewijs voor het bestaan van een centraal correspondentiebureau verwijst De Wit naar een brief van Van Reenen aan Laurens Pieter van de Spiegel, de prinsgezinde raadpensionaris van Zeeland, van 10 mei 1787, waarin Van Reenen zou hebben gemeld 'dat het correspondentie-bureau was opgericht en dat men de volksstem zou *doen* spreken'.³⁸ In de bewuste brief is echter nergens sprake van een correspondentiebureau, alleen van een 'Committé van de O[prechte] V[aderlandse] Soc[ieteit] alhier' met Bentinck als hoofd.³⁹ In de oorspronkelijke tekst wordt bij 'het doen spreken van de volksstem' geen nadruk gelegd op 'doen'. De frase doelt waarschijnlijk op het geafficheerde doel van de Oprechte Vaderlandse Sociëteiten, namelijk om door middel van collectieve rekesten aan te tonen dat de patriotten ten onrechte beweerden te spreken namens 'het volk': de Oranjesociëteiten zouden de 'ware volksstem' laten horen. Niets wijst erop dat de zin heimelijk doelt op het opzetten van een opstand van de lagere bevolgingsklassen tegen de patriotten. Voor zijn stellingen dat het correspondentiebureau contacten onderhield met de redacties van orangistische kranten en officieren van het Haagse garnizoen levert De Wit geen bewijs.⁴⁰

In dit hoofdstuk wordt daarom de mate van initiatief van regenten en burgers tijdens de opkomst van orangistische burgerorganisaties in 1787 opnieuw onder de loep genomen aan de hand van bronmateriaal dat De Wit niet heeft gebruikt, met name papieren uit het inbeslaggenomen archief van Bentinck. Dat archief bevat tientallen brieven van orangisten, zowel burgers als regenten, aan Bentinck. Het is daarmee een van de weinige archieven waarin bronnen afkomstig van orangistische burgers bij elkaar bewaard zijn gebleven. Zoals in de inleiding besproken is, kent het Bentinckarchief verschillende beperkingen, met name de concentratie op de omgeving rond Den Haag en de periode rond de omwenteling van september 1787.

³⁸ De Wit, *De Nederlandse Revolutie*, 91.

³⁹ Laurens Pieter van de Spiegel, *Mr. Laurens Pieter van de Spiegel en zijne tijdgenoten. (1737-1800.)*. George Willem Vreede red. (Middelburg 1874-1876) dl. 3, 378.

⁴⁰ De Wit, *De Nederlandse Revolutie*, 93.

Daarnaast is de correspondentie in het archief eenzijdig: Bentincks antwoorden zijn er niet in opgenomen en slechts in enkele gevallen kan uit een andere bron zijn pro- of reactie worden afgeleid. Waar mogelijk zijn de gegevens uit het Bentinckarchief daarom aangevuld met informatie uit orangistisch drukwerk en de *Nieuwe Nederlandsche Jaarboeken*, en correspondentie tussen regenten en de stadhouder uit het Koninklijk Huisarchief. Van die bronnen is vooral gebruik gemaakt voor de reconstructie van de opkomst van Oranjesociëteiten, omdat het Bentinckarchief daar weinig informatie over verschaft. Voor het drukwerk en de correspondentie geldt de beperking dat deze uit orangistisch oogpunt zijn geschreven en dus hevig bevooroordeeld zijn, maar deze bronnen zijn meestal wel afkomstig van personen die direct betrokken waren bij de oprichting van Oranjesociëteiten. De *Nieuwe Nederlandsche Jaarboeken* was een periodieke publicatie waarvan meerdere edities per jaar verschenen, die elk een overzicht boden van recente gebeurtenissen in de gehele Republiek. Ze gelden als relatief objectieve bronnen, maar de samenstellers ervan baseerden zich vooral op andere publicaties en waren dus minder goed op de hoogte dan orangistische bronschrijvers.⁴¹

Ondanks de beperkingen laat dit bronmateriaal zien dat De Wit deels gelijk had: regenten speelden inderdaad een aanzienlijke rol bij het opzetten van Oranjesociëteiten, en Bentinck ondernam pogingen om de sociëteiten in Holland nauwer te laten samenwerken. De autonomie van individuele sociëteiten was echter veel groter dan De Wit suggereerde. De Oprechte Vaderlandse Sociëteiten in de grote steden van het Hollandse Zuiderkwartier ontstonden in het voorjaar van 1787 onafhankelijk van elkaar, en werden vormgegeven naar het model van de patriotse Vaderlandse Sociëteiten. Over de oprichting van sociëteiten zijn vaak weinig details te achterhalen, maar het wordt uit de bronnen desalniettemin duidelijk dat burgers evenveel initiatief toonden als regenten. Interstedelijk contact werd pas aan het begin van de zomer gelegd, toen de spanningen tussen orangisten en patriotten opliepen. Door de toename in samenwerking en de gelijktijdige uitbreiding van de beweging naar het platteland won Bentinck aan invloed, maar zijn rol is beter te karakteriseren als die van natuurlijk leider dan als bedenker en dirigent. Van betrokkenheid van Van Hogendorp is buiten zijn eigen aantekeningen geen bewijs gevonden. De kracht van de Oranjesociëteiten en de invloed van Bentinck

⁴¹ *Nieuwe Nederlandsche Jaarboeken* (Leiden en Amsterdam 1766-1806); Donald Haks, *Journalistiek in crisistijd. De (Nieuwe) Nederlandsche Jaarboeken 1747-1822* (Hilversum 2017) 13-15, 116-117; zie ook Rietje van Vliet, 'Nieuwe Nederlandsche Jaerboeken (1766-1806)', in: idem red., *Encyclopedie Nederlandstalige Tijdschriften (ENT). Nederlandstalige periodieken tot de aanvang van het Koninkrijk der Nederlanden (tot 1815)*, laatst geraadpleegd op 5 november 2020 via <https://www.ent1815.nl/n/nieuwe-nederlandsche-jaerboeken-1766-1806/>.

bereikten hun hoogtepunt tijdens de omwenteling van september 1787 en in de periode kort daarna, mede doordat Oranjesociëteiten beslag legden op patriotse wapens en zo de rol van dominante lokale burgermilitie overnamen van patriotse schutterijen en vrijkorpsen. Aan het einde van 1787 was 'Oprechte Vaderlandse Sociëteit' een gevestigd begrip in de Hollandse politiek en ook in andere delen van de Republiek hadden orangistische burgerorganisaties van zich laten horen.

1.1 Opkomst en ontwikkeling van Oranjesociëteiten, januari-augustus 1787

In sommige steden bestonden voor 1787 al Oranjesociëteiten, die echter veel minder een politiek doeleinde hadden en waarvan het lidmaatschap was voorbehouden aan de hoogste klassen van de samenleving, zoals regenten en legerofficieren. Zo werd in 1775 in Utrecht een Oranjesociëteit opgericht met het doel het vriendschappelijk contact tussen gelijkgestemde leden van de stedelijke elite te bevorderen. Ze had dan ook een relatief klein ledenbestand. Na de Pruisische invasie werd besloten de officieren van het Pruisische en stadhouderlijke leger een gratis lidmaatschap aan te bieden, waarvan tientallen van hen gebruikmaakten. Behalve uit de naam en deze toestroom van nieuwe leden na september 1787 blijkt uit niets in het archief van de Utrechtse Oranjesociëteit het prinsgezinde karakter ervan.⁴² In de Bataafs-Franse tijd mocht de sociëteit blijven bestaan en werd ze slechts verplicht tot een naamsverandering, wat het grotendeels apolitieke karakter van het gezelschap nogmaals bevestigt. In Zutphen was al in 1763 een vergelijkbare prinsgezinde sociëteit opgericht en in 1781 kwam de 'Heeren-Sociëteit binnen Delft' tot stand, waartoe volgens ballotage alleen Oranjegezinden werden toegelaten.⁴³ De Nijmeegse herensociëteit 'Dat buigt breekt zelden' (opgericht 1776) vierde op 8 maart 1788 weliswaar de veertigste verjaardag van stadhouder Willem V met een uitbundig feestmaal, maar volgens Pieter van Wissing kan niet worden geconcludeerd dat de sociëteit ook een Oranjegezind karakter had, omdat 'de gedoogsfeer van de sociëteit al voor 1795 ruimte bood voor politieke, sociale en religieuze diversiteit'.⁴⁴

⁴² Het Utrechts Archief (HUA), toegang 732, inventarisnummer 1.

⁴³ C.F.J. Schriks, *Kleine historie van 225 jaar Groote of Oranje Sociëteit Zutphen 1763-1988* (Zutphen 1988); 'Geschiedenis – Sociëteit Standvastigheid Delft', laatst geraadpleegd op 14 september 2020 via <https://sociëteitstandvastigheiddelft.nl/geschiedenis>.

⁴⁴ *Nieuwe Nederlandsche Jaarboeken* 23:1 (1788) 398; Pieter van Wissing, 'Ouder van een ongewenst kind. De eerste decennia van de sociëteit Dat buigt breekt zelden (circa 1776-1812)', *Numaga* 63 (2017) 75-95, aldaar 92.

De eerste Oranjegezinde sociëteit die leden toeliet uit alle groepen in de samenleving en fungeerde als vereniging van burgers die tegenstand wilden bieden aan de patriotten, was de Oprechte Vaderlandse Sociëteit van Rotterdam. De oprichting ervan, in januari 1787, was het resultaat van samenwerking tussen orangistische regenten die op dat moment buiten de regering stonden, en burgers. Jan Hendriksen, een Rotterdams boekverkoper en lid van de Oprechte Vaderlandse Sociëteit, bracht in 1788 een gedenkboek over haar eerste bestaansjaar uit. Volgens hem begon het oprichtingsproces eind 1786, toen een groot aantal orangistische burgers zich in een rekest uitsprak tegen de patriotse voorstellen voor hervorming.⁴⁵ Veel burgers uitten bij die gelegenheid de wens lid te worden van een Oranjegezinde sociëteit. Koopman Aalbert Wels nam vervolgens de taak van de oprichting 'zonder andere hulp' op zich.⁴⁶ Wels verzocht twee oud-schepenen, Johan Philip de Monté en Jan Cornets de Groot, het bestuur van de sociëteit op zich te nemen. Al snel sloten honderden burgers zich bij de sociëteit aan en werd een sociëteitsgebouw opgetrokken aan het Westnieuwland. Elf Oranjegezinde oud-schepenen, waaronder De Monté en Cornets de Groot, traden regelmatig op als gevolmachtigden van de sociëteit bij het indienen van rekestten bij de vroedschap of de Staten.⁴⁷

Jan Cornets de Groot kwam uit een orangistische regentenfamilie en was eerder betrokken geweest bij anti-patriotse rekestacties in Rotterdam. Jans vader, Hugo Cornets de Groot, was in 1748 door de stadhouder aangesteld als vroedschap en werkte jarenlang samen met het stadhoudelijk hof, totdat een persoonlijk conflict met de hertog van Brunswijk hem uit de gratie deed vallen. Na Hugo's overlijden in 1777 volgde zijn oudste zoon Pieter hem op als vroedschap, maar toen Pieter in mei 1786 overleed, kon Jan de vroedschapszetel van zijn broer niet overnemen. Volgens Martine van Ittersum was dat het gevolg van patriotse tegenwerking, wat een goede verklaring zou bieden voor zijn bereidheid de Oranjesociëteit te leiden.⁴⁸ Uit correspondentie tussen Cornets de Groot en Willem V in het Koninklijk Huisarchief blijkt echter dat hij wel was genomineerd voor de zetel, maar dat de stadhouder besloot hem niet te benoemen omdat hij reeds aan een andere regent had beloofd een van diens familieleden bij de eerstvolgende mogelijkheid een vroedschapszetel te geven.⁴⁹ Wellicht was de

⁴⁵ [Jan Hendriksen], *Gedenkzuil voor de Oprechte Vaderlandsche Sociëteit te Rotterdam* (Rotterdam 1788) 21-22.

⁴⁶ *Ibidem*, 22.

⁴⁷ *Ibidem*, 23, 37.

⁴⁸ Martine Julia van Ittersum, 'Confronting Grotius' Legacy in an Age of Revolution: The Cornets De Groot Family in Rotterdam, 1748-98', *The English Historical Review* 127:529 (2012) 1367-1403, aldaar 1372-1373, 1391, 1394.

⁴⁹ Koninklijk Huisarchief (KHA) A31, inv. nr. 1415, Willem V aan Jan Cornets de Groot, 16 mei 1786.

beslissing om leiding te geven aan de Oprechte Vaderlandse Sociëteit dan een poging alsnog de stadhoudelijke gunst te winnen.

In het voorjaar van 1787 ontstond ook in Amsterdam een Oprechte Vaderlandse Sociëteit en ook daar kwam de leiding in handen van regenten die niet tot de dominante groep behoorden. Een 'herendepartement' in de Kalverstraat gaf leiding aan verschillende 'burgerdepartementen', die verspreid lagen door de stad.⁵⁰ Een van die burgerdepartementen was gevestigd in herberg 't Onvolmaakte Schip op het eiland Kattenburg, de thuisbasis van de zogeheten Bijltjes, timmerlieden op de scheepswerven van de VOC en de WIC die bekendstonden om hun Oranjegezindheid. De Amsterdamse Orangesociëteit stond onder leiding van regent Jan Casper Hartsinck, die in 1783 schepen was geweest maar sindsdien geen ander ambt in de stadsregering had weten te bemachtigen.⁵¹ Net als in Rotterdam was sprake van een Orangesociëteit met een groot burgerlijk ledenbestand en een groep regenten die namens de burgerleden rekestten aan overheidscolleges indiende. Het eerste optreden van de Amsterdamse Orangesociëteit, in mei 1787, was dan ook de aanbieding van een rekest aan de vroedschap, waarin werd geprotesteerd tegen de patriotse coup van 21 april, waarmee de regentenfactie rondom de Oranjegezinde burgemeester Dedel uit de vroedschap was verwijderd.⁵²

Correspondentie in het Koninklijk Huisarchief laat zien dat de Amsterdamse Orangesociëteit onafhankelijk van Bentinck of sociëteiten in andere steden werd opgericht. Bankier Johannes Bourcourt schreef in mei aan de stadhouder dat hij na overleg met zijn schoolvriend Bentinck had besloten een Amsterdamse Orangesociëteit op te richten, maar hij ontdekte kort daarop dat een dergelijke sociëteit al was opgericht door een kapitein uit de schutterij. Deze kapitein had Hartsinck overgehaald de leiding op zich te nemen. Bourcourt verleende vervolgens als directeur zijn diensten aan de sociëteit, maar klaagde bij de stadhouder over Hartsincks haast en onvoorzichtigheid.⁵³ Hoewel Bentinck via Bourcourt dus wel een poging had ondernomen in Amsterdam een sociëteit op te richten, was de lokale regent Hartsinck hem voor geweest en voer die een andere koers dan Bentinck en Bourcourt voor ogen stond.

⁵⁰ H. Reitsma, 'Genootschappen in Amsterdam en de revolutie van 1787', in: Th.S.M. van der Zee, J.G.M.M. Rosendaal en P.G.B. Thissen red., *1787. De Nederlandse revolutie?* (Amsterdam 1988) 146-165, aldaar 151.

⁵¹ Johan E. Elias, *De vroedschap van Amsterdam 1578-1795* (Amsterdam 1963) dl. 2, 1016.

⁵² *Noodwendig bericht van eenige commissarissen der Oprechte Vaderlandsche Societeit, opgericht binnen Amsterdam* [1787] 4-5.

⁵³ KHA A31, inv. nr. 1388, J. Bourcourt aan Willem V, 24 mei 1787.

Bentinck kreeg wel de leiding over de in april opgerichte Oprechte Vaderlandse Sociëteit van Den Haag. De sociëteit splitste zich al gauw op in drie departementen vanwege het grote ledental. Een gepubliceerde ledenlijst laat zien dat de aanhang afkomstig was uit alle lagen van de samenleving, van regenten en militairen tot boekhandelaren en timmerlieden.⁵⁴ Toen de Haagse Oranjesociëteit werd opgericht was Bentinck pas 24 jaar oud. Na enkele jaren studie in het buitenland was hij in 1785 toegetreden tot de Hollandse ridderschap en had hij zich in zijn geboortestad Den Haag gevestigd, waar hij zich van meet af aan liet gelden als een toegewijde prinsgezinde. Zijn politieke invloed was ten eerste gebaseerd op inkomsten die voortvloeiden uit geërfde bezittingen, waaronder een stadspaleis in de hofstad en de heerlijkheden Rhoon en Pendrecht ten zuiden van Rotterdam en Varel en Kniphausen in het Duitse Rijk. Ten tweede had zijn voorgeslacht een illustere reputatie. Zijn overgrootvader Hans Willem Bentinck was een belangrijke vertrouweling van Willem III en was voor zijn diensten onder andere beloond met een grafelijke titel in Engeland. Hans Willems zoon Willem werd in Engeland geboren, maar keerde terug naar de Republiek en speelde een sleutelrol bij de verheffing van Willem IV tot erfstadhouder van alle provincies in 1747. Willem Gustaaf Frederik, kleinzoon van deze Willem Bentinck, was in 1787 schijnbaar vastberaden om in de Oranjegezinde voetsporen van zijn voorouders te treden.⁵⁵

Naarmate de Oranjesociëteiten in Holland zich ontwikkelden, bracht Bentinck orangisten uit verschillende steden met elkaar in contact, waarschijnlijk met het doel ervaringen uit te wisselen en acties te coördineren. Bentinck onderhield correspondentie met leiders van andere Oranjesociëteiten, zoals Jan Casper Hartsinck in Amsterdam en Frederik van der Hoeve in Gouda.⁵⁶ De Oprechte Vaderlandse Sociëteit van Rotterdam benoemde hem tot beschermheer. In de zomer van 1787 belegde Bentinck regelmatig algemene vergaderingen van de Hollandse Oranjesociëteiten. Zo schreef Willem Suermondt, een Rotterdams regent en een van de directeurs van de Oprechte Vaderlandse Sociëteit aldaar, in juni 1787 aan Bentinck dat Jan Cornets de Groot de aanstaande algemene vergadering zou bijwonen.⁵⁷ Op 17 juli vond opnieuw een algemene vergadering plaats, blijkens een brief van de secretaris van de

⁵⁴ *Naamlyst der leeden van de Oprechte Vaderlandsche Societeit, Goude Leeuw* (Den Haag [1787]).

⁵⁵ A.J.C.M. Gabriëls, 'Bentinck van Rhoon, Willem Gustaaf Frederik', in: *Biografisch Woordenboek van Nederland: 1780-1830* (2020), laatst geraadpleegd op 15 september 2020 via <http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1780-1830/lemmata/data/BentinckvanRhoon>.

⁵⁶ Reynier Leendert Bouwens, *Aan zyne Committenten* (Amsterdam 1797) 70-75; Knoops, *Gouda 1787*, 387.

⁵⁷ NA 3.02.32, inv. nr. 1, W. Suermondt aan W.G.F. Bentinck van Rhoon, 3 juni 1787.

Oprechte Vaderlandse Sociëteit van Leiden. Daarin deelt de secretaris aan Bentinck mede dat geen van de commissarissen van de Leidse Oranjesociëteit 'op de Algemeene Vergadering op gisteren in 's Hage gehouden, daar bij heeft kunnen atsisteeren' en vraagt hij naar de datum van de volgende bijeenkomst, zodat daar wel Leidse vertegenwoordigers bij aanwezig konden zijn.⁵⁸

Een belangrijke uitzondering op het patroon dat regenten de leiding namen over de Oranjesociëteiten vormt Sociëteit De Eendracht, de tweede Oranjesociëteit van Rotterdam. Deze sociëteit bestond volledig uit burgers en kwam voort uit een verzetsbeweging van schutters tegen de patriottisering van de Rotterdamse schutterij. In mei 1787 diende een vijftal gemachtigden van een grote groep orangistische schutters een rekest in bij het Hof van Holland, waarin tegen het pro-patriotse beleid van de krijgsraad en de patriotse coup van 23 april werd geprotesteerd.⁵⁹ De vijf gemachtigden richtten later, waarschijnlijk in augustus 1787, Sociëteit De Eendracht op en werden vervolgens directeurs. Jan Hendriksen typeerde in zijn gedenkboek *De Eendracht* dan ook als een sociëteit van schutters en hun sympathisanten, die bij het bestrijden van het patriottisme geen geweld schuwden.⁶⁰ In tegenstelling tot de Oprechte Vaderlandse Sociëteit van Rotterdam poogde De Eendracht een netwerk van Oranjesociëteiten in de streek rondom de stad op te zetten: 'buitendepartementen' van de sociëteit werden gesticht in onder andere Bleiswijk, Lekkerkerk, Klaaswaal, Overschie, Oud-Beijerland en Hillegersberg.⁶¹ De communicatie met en coördinatie van deze dependances was de taak van een door de directie benoemde commissaris.

Ook buiten Holland probeerden orangistische burgers zich te verenigen in sociëteiten, maar met wisselend succes. In Utrecht richtte een aantal burgers, onder leiding van notaris Hubert Nicolaas Schalkwijk à Velden, een sociëteit op in een huis aan de Oudegracht dat door Schalkwijk à Velden werd gehuurd. De patriotse regering aarzelde echter niet de orangistische organisatie in de kiem te smoren: binnen enkele dagen werd Schalkwijk à Velden bij het stadsbestuur op het matje geroepen en de sociëteit verboden. Van de huizen van ongeveer twintig burgers die betrokken waren geweest bij de Oranjesociëteit werden de glazen ingegooid. Daarop timmerden veel Utrechtse orangisten uit voorzorg hun ramen dicht, een actie

⁵⁸ NA 3.02.32, inv. nr. 14, Johannes Hendrik Prins van Lockhorst aan W.G.F. Bentinck van Rhoon, 18 juli 1787.

⁵⁹ *Resolutien van de Heeren Staten van Hollandt ende Westvrieslandt (1787)* dl. 3, 2767-2773.

⁶⁰ Hendriksen, *Gedenkzuil*, 30, 38-39.

⁶¹ Roelevink, *Repertorium Patriotten, Oranjegezinden en Bataven*.

waarmee de patriotten de spot dreven.⁶² In april werd een man gearresteerd omdat hij bode van de Utrechtse Oranjesociëteit zou zijn geweest.⁶³ De Oranjesociëteit die in juni 1787 werd opgericht in het Gelderse Zaltbommel kende meer succes. De patriotse sociëteit in die stad werd na de mislukte reis van Wilhelmina van Pruisen naar Den Haag het doelwit van aanvallen door orangistische burgers. De stedelijke regering koos de kant van Oranje en verbood op 1 juli de patriotse sociëteit, omdat de onrust in de stad zou zijn voortgevloeid uit het bestaan daarvan.⁶⁴ Er is in het onderzoek voor deze scriptie geen bewijs gevonden dat Oranjesociëteiten buiten Holland met het Hollandse netwerk in contact stonden. Deze sociëteiten opereerden dus waarschijnlijk alleen in de eigen stad en hadden geen of nog geen verbinding met gelijkgestemde burgerorganisaties in andere steden of provincies voor ogen.

Het geafficheerde doel van de Oranjesociëteiten die vóór september 1787 werden opgericht was het laten horen van een 'volksstem' die tegengesteld was aan de volkswil waarop de patriotten zich beriepen. In een pamflet stelden de directeurs van de Oprechte Vaderlandse Sociëteit van Amsterdam dan ook dat hun doel was

de rust en veiligheid van hunne Stad, en die van hunne Medeburgers te bewaren, de plechtig bezworene Constitutie der Republicq met het daar aan onafscheidelyk verknogt Erfstadhouderschap te maintineeren, de daar tegen gedaane inbreuken te herstellen, en dus den gedreigden ondergang van het lieve Vaderland voor te komen, het zo gevaarlyk, als volstrekt onuitvoerlyk Systema, door de andere party gekoesterd, te weeren, en de waare Volksstem, zonder dwang en overheersching, een vryen loop te geven.⁶⁵

Om die 'ware volksstem' te laten horen, kopieerden de orangisten de patriotse praktijk van collectieve petitionering. Het indienen van een rekest was al eeuwen een legitiem middel waarmee burgers hun meningen en wensen aan overheden kenbaar konden maken. De patriotten vernieuwden die praktijk echter door rekesten in te dienen namens grote aantallen burgers, daarbij gebruikmakend van het netwerk van patriotse sociëteiten en wapengenootschappen.⁶⁶ Waar de patriotten stelden dat ze handelden volgens de volkswil, poogden orangisten in hun rekesten aan overheidscolleges duidelijk te maken dat die zogenaamde volkswil

⁶² *Hollandsche Historische Courant* (Delft 1733-1788) 17 februari 1787; *Oprechte Nederlandsche Courant* (Amsterdam 1786-1787) 20 februari 1787; *De Haagsche Correspondent* (plaats van uitgave onbekend, 1786-1787) nrs. 49 en 50, p. 281-296.

⁶³ *Utrechtsche Courant* (Utrecht 1774-1795) 23 april 1787.

⁶⁴ *Nieuwe Nederlandsche Jaarboeken* 22:2 (1787) 1167 en 22:3 (1787) 1604-1607.

⁶⁵ *Noodwendig bericht van eenige commissarissen der Oprechte Vaderlandsche Societeit*, 4.

⁶⁶ Joris Oddens, 'The Greatest Right of Them All: The Debate on the Right to Petition in the Netherlands from the Dutch Republic to the Kingdom (c. 1750-1830)', *European History Quarterly* 47:4 (2017) 634-656, aldaar 643-646.

slechts de mening van een klein gedeelte van de burgers vertegenwoordigde. Verreweg het grootste deel van de bevolking, zo redeneerden de orangistische rekestschrijvers, was zeer tevreden met de oude constitutie en de rol van de stadhouder daarin. In mei en juni 1787 ondernamen de Oranjesociëteiten in Holland een grote rekestbeweging om het anti-patriotse declaratoir dat Willem V op 26 mei had gepubliceerd te ondersteunen. Hierbij speelde Bentinck een actieve rol door agenten handtekeningen voor het rekest te laten verzamelen in plaatsen waar nog geen Oranjesociëteit bestond. Zo zond hij in juni een man uit Den Haag met het rekest naar Vlaarding, die daar 502 handtekeningen verzamelde.⁶⁷ Door deze rekestbeweging breidde het orangistische organisatienetwerk zich dus tevens uit naar het Hollandse platteland.

1.2 Oranjesociëteiten in de burgeroorlog, mei-september 1787

Naast het laten horen van de 'ware volksstem' hadden de Oranjesociëteiten tot doel een orangistische burgerorganisatie tegenover die van de patriotten te zetten in het geval van een gewelddadige confrontatie. Gedurende de zomer van 1787 vonden dergelijke confrontaties inderdaad in verschillende steden plaats. Ze lijken te zijn geforceerd door de patriotten, met als doel de ontwikkeling van orangistische burgerorganisaties te smoren. Zo ontstond in de laatste dagen van mei onrust in Amsterdam, rondom de herberg 's Lands Welvaaren aan de Reguliersgracht, waar een van de departementen van de Oprechte Vaderlandse Sociëteit was gevestigd. Volgens de patriotten gedroegen de orangisten in de herberg zich provocerend, maar de ware toedracht van de oproerigheid is vanwege de partijdigheid van bronnen moeilijk te achterhalen.⁶⁸ De onrust hield dagenlang aan en leidde ertoe dat op 29 mei de herberg door patriotten werd overmeesterd en geplunderd. De orangistische verdedigers trokken zich terug op Kattenburg, dat vervolgens door patriotse schutters en vrijkorpisten met grof geschut werd belegerd. Uiteindelijk staakten de orangisten hun verzet en werden op Kattenburg huizen en de herberg 't Onvolmaakte Schip geplunderd. Zo werd de Amsterdamse Oranjesociëteit opgerold voordat ze de middelen kon verwerven om zichzelf te verdedigen.⁶⁹ Militair historicus Olaf van Nimwegen heeft deze onlusten recent geïnterpreteerd als een succesvolle poging van de patriotten het thuisfront veilig te stellen, aangezien in Utrecht de vijandigheden

⁶⁷ NA 3.02.32, inv. nr. 1, J. Kramer aan W.G.F. Bentinck, 25 september 1787; inv. nr. 14, J. Kramer aan W.G.F. Bentinck van Rhoo, 22 juni 1787.

⁶⁸ *Nieuwe Nederlandsche Jaarboeken* 22:2 (1787) 1067-1068.

⁶⁹ *Noodwendig bericht van eenige commissarissen der Oprechte Vaderlandsche Sociëteit*.

escaleerden tussen de patriotse provincies Holland en Utrecht en het stadhouderlijke leger. Van Nimwegen beschouwt deze conflicten zelfs als een burgeroorlog.⁷⁰ Zijn stelling dat de patriotten de confrontatie in Amsterdam forceerden om te voorkomen dat de orangisten later voor problemen zouden zorgen, wordt verder ondersteund door het feit dat het patriotse stadsbestuur na de gevechten de leiders van de Oranjesociëteit vervolgde. Jan Casper Hartsinck ontvluchtte om die reden de stad en verbleef in de zomermaanden in Amersfoort, Nijmegen en Londen.⁷¹

De uitschakeling van de Oprechte Vaderlandse Sociëteit van Amsterdam was het eerste patriotse succes in het neerslaan van de opkomende orangistische beweging. De patriotten hadden een aanzienlijke voorsprong op de orangisten wat betreft organisatie en bewapening en lieten ook in andere plaatsen niet na Oranjesociëteiten te bestrijden en onder dwang op te heffen. Een maand na Amsterdam was het de beurt aan Deventer. In Gelderland werd eind juni de patriotse beweging de kop ingedrukt door orangistische coups, die werden uitgevoerd door garnizoenstroepen. De patriotten in het naburige Overijssel schrokken van dit nieuws en vreesden eenzelfde orangistische machtsgreep in hun eigen provincie. Hun argwaan richtte zich vooral op Deventer, waar een groot deel van de bevolking prinsgezind was en een Oranjesociëteit van ruim vierhonderd leden bestond. Een detachement Zwolse schutters trok naar Deventer om de lokale patriotten van steun te voorzien. Op 29 juni raakte een aantal van deze schutters bij het gebouw van de Oranjesociëteit met orangisten in conflict. Dit gaf de patriotten aanleiding massaal uit te rukken naar de sociëteit en de aanwezige orangisten te verjagen. Vijf Oranjegezinde burgers kwamen bij de gevechten om het leven. Volgens de beschrijving in de *Nieuwe Nederlandsche Jaarboeken* beschikten de orangisten niet over geweren om zich te verdedigen, wat kan verklaren dat bij de patriotten geen dodelijke slachtoffers vielen. Nadat de verdedigers waren verjaagd werd het sociëteitsgebouw op bevel van het stadsbestuur doorzocht en de gevonden archivalia overgebracht naar het raadhuis. Op 3 juli werd de Deventerse Oranjesociëteit verboden verklaard en alle niet-patriotse schutters werden vervolgens ontwapend. De snelle en rigoureuze acties van het stadsbestuur doen vermoeden dat ook hier sprake was van een vooropgezet plan om de organisatie van de plaatselijke orangisten vleugellam te maken.⁷²

⁷⁰ Olaf van Nimwegen, *De Nederlandse Burgeroorlog (1748-1815)* (Amsterdam 2017) 235-236.

⁷¹ Bouwens, *Aan zyne committenten*, 70; zie ook *Nieuwe Nederlandsche Jaarboeken* 22:2 (1787) 1068-1078.

⁷² *Nieuwe Nederlandsche Jaarboeken* 22:3 (1787) 2166-2171.

Dat de patriotten zich bewust waren van de potentiële dreiging van Oranjesociëteiten blijkt eveneens uit hun optreden rond Den Haag. In Den Haag en omgeving was de orangistische organisatie sterker ontwikkeld dan in Amsterdam en Deventer. Om de Haagse orangisten het hoofd te bieden, trok de patriotse Defensiecommissie eind augustus een burgerleger samen nabij Delft. Dit 'Vliegend Legertje' was een krijgsmacht van ongeveer driehonderd man en de dreiging die ervan uitging maakte op 21 augustus een patriotse machtsovername in de vroedschap van Delft mogelijk. Bevelhebber Adam Gerard Mappa richtte zijn aandacht vervolgens op Den Haag. Eind augustus werden de sociëteiten in Voorburg, Rijswijk, Naaldwijk, 's-Gravenzande en Loosduinen door detachementen van het leger ontwapend en gesloten.⁷³ Een uitval naar Overschie nabij Rotterdam had ook daar de ontbinding van de lokale Oranjesociëteit tot gevolg.⁷⁴ Van orangistisch verzet was nauwelijks sprake: de overmacht van de patriotse paramilitairen was daarvoor waarschijnlijk veel te groot. De omtrekkende beweging door de streek ten zuiden van Den Haag geeft de indruk dat Mappa van plan was op den duur de hofstad zelf te bezetten. De kracht van de orangistische burgerbeweging aldaar en de alom bekende prinsgezindheid van het garnizoen waren echter redenen om voor een aanval terug te deinzen. In Den Haag maakten de Oranjesociëteiten zich inderdaad al op om zo nodig de stad tegen de patriotten te verdedigen. Van Hogendorp had destijds het volste vertrouwen in de weerbaarheid van de orangisten, zo stelde hij enkele maanden later: 'Il y eut des sentinelles de tous côtés, et sans doute, si le camp avait voulu entrer à la Haye, toute cette canaille était massacrée et la révolution [tegen de patriotse Staten] commençait au moment même à se faire.'⁷⁵ De Pruisische inval maakte een slag om Den Haag echter overbodig. De soldaten van het Vliegend Legertje trokken zich terug naar het Westland, waar ze nog enige tijd standhielden en de lokale bevolking teisterden.

Naarmate de spanningen in de Republiek opliepen, toonden de Oranjesociëteiten zich steeds strijdlustiger voor de orangistische zaak, niet alleen in hun eigen stad, maar ook in naburige plaatsen. Leden van de Oranjesociëteit van Gouda vormden in juli een gewapende macht en trokken in de omgeving ten strijde tegen patriotse exercitiegenootschappen. In Waddinxveen kwamen ze in confrontatie met patriotse genootschapsleden, die werden gesteund door patriotten uit omliggende plaatsen en troepen te paard van de

⁷³ *Nieuwe Nederlandsche Jaarboeken* 22:4 (1787) 3029, 3172-3173, 4046, 4113 en 22:5 (1787) 4634, 4638.

⁷⁴ *Nieuwe Nederlandsche Jaarboeken* 22:4 (1787) 3026, 3181, 4121-4122.

⁷⁵ Van Hogendorp, *Brieven en gedenkschriften*, dl. 2, 158-159.

Defensiecommissie. Die coalitie lijkt de Goudse orangisten te hebben afgestopt.⁷⁶ Toen het Vliegend Leger van Mappa eind augustus een uitval deed naar Brielle, stelde de commissaris van de buitendepartementen van Sociëteit De Eendracht, Roelof Heenes, voor om vierhonderd leden van zijn sociëteit naar Brielle te sturen om te helpen bij de verdediging van de stad.⁷⁷ Of Brielle op het aanbod inging is onbekend. Een vergelijkbaar aanbod deed de Haagse Oranjesociëteit aan medestanders in Delft, toen het Vliegend Legertje daar voor de stadspoor-ten lag. De Delftse orangisten sloegen het aanbod echter af, wellicht om een bloedige confrontatie te voorkomen.⁷⁸

1.3 Oranjesociëteiten dominant, september-december 1787

De Pruisische invasie, die begon op 13 september 1787, gaf de orangistische burgerorganisaties plotseling het overwicht in de strijd met de patriotten, waarvan ze gebruik maakten door patriotse schutters en vrijkorpsleden systematisch te ontwapenen. De aanwezigheid van de Pruisen, zo was immers duidelijk, zou maar van korte duur zijn, en als ze ook in het vervolg meester over de situatie wilden blijven, moesten de orangisten de patriotse slagkracht snel neutraliseren. In Den Haag trokken leden van de Oprechte Vaderlandse Sociëteit daarom in groepjes langs huizen van patriotten om hen hun geweren afhandig te maken, waarbij de Pruisische rugsteun voldoende was om de patriotten tot 'vrijwillige' overdracht van hun wapens en munitie te bewegen. Het opgehaalde materiaal werd in de gebouwen van de Oprechte Vaderlandse Sociëteit bijeengebracht.⁷⁹ Ook vanuit het omliggende platteland vonden patriotse wapens hun weg naar de Haagse sociëteit. De baljuw van Wassenaar stuurde Bentinck op 19 en 21 september partijen van inbeslaggenomen wapens van het Wassenaarse exercitiegenootschap, die Bentinck liet overbrengen naar een van de sociëteitsgebouwen in Den Haag.⁸⁰ Geweren van de Rijswijkse schutterij kwamen daar eveneens terecht en werden later geruild tegen Haagse geweren die in handen van de Oranjesociëteit van Rijswijk waren gevallen.⁸¹ Naast geweren, munitie en gevechtsuitrusting werden ook buitgemaakte koetsen,

⁷⁶ NA 3.01.48, inv. nr. 201.

⁷⁷ NA 3.03.01.01, inv. nr. 5540.22, Roelof Heenes, 'Aan Zyne Doorluchte Hoogheid den Heere Willem, Prinse van Oranje' (1788) 2.

⁷⁸ Van Hogendorp, *Brieven en gedenkschriften*, dl. 2, 157-158.

⁷⁹ *Nieuwe Nederlandsche Jaarboeken* 22:5 (1787) 4569-4570, 5214-5215.

⁸⁰ NA 3.02.32, inv. nr. 1, A. van der Does aan W.G.F. Bentinck van Rhon, 19 september 1787, 21 september 1787 en 5 oktober 1787.

⁸¹ *Ibidem*, aantekeningen 3 oktober.

paarden, kanonwagens, schilderijen en vaandels in de Haagse sociëteitsgebouwen ondergebracht.⁸²

Orangisten in de omgeving raakten snel op de hoogte van het feit dat de Haagse Orangesociëteit als orangistisch wapendepot dienstdeed. Tijdens en na de omwenteling kwamen burgers en regenten Bentinck voortdurend vragen om geweren.⁸³ In Bentincks archief bevinden zich lijsten van bezoekers die zich bij hem meldden met een vraag of verzoek, die waarschijnlijk zijn gemaakt door Bentincks bedienden met het doel hem na afwezigheid te kunnen inlichten van de gedane verzoeken. Bezoeken waarbij Bentinck aanwezig was hebben daardoor waarschijnlijk geen aantekening opgeleverd. Dat blijkt uit een aantekening over een verzoek van twee burgers uit Maassluis op 18 oktober, die abrupt werd afgebroken met het commentaar: 'de Heer v. Rhoon zelf komende deeze aanteekening niet verder vervolgt'.⁸⁴ De lijsten staan vol met verzoeken om wapens en militaire steun, waaruit blijkt dat de beschermheer van de Orangesociëteiten zich in september en oktober ontpopte als herverdelers van geconfisqueerd wapentuig. In de *scramble for weapons* zaten Orangesociëteiten uit naburige plaatsen elkaar zelfs in de weg. Zo had de Oprechte Vaderlandse Sociëteit van Leidschendam maar dertien geweren kunnen bemachtigen, omdat de meeste Leidschendamse patriotten al waren ontwapend door orangisten uit Voorburg.⁸⁵ De Voorburgers hadden waarschijnlijk hun burens de pas afgesneden omdat zij zelf ook met een tekort kampten: op 29 september hadden ze Bentinck om extra wapens verzocht, omdat ze er ongeveer zeventig tekortkwamen.⁸⁶

Ook elders gingen orangistische burgers over tot het ontwapenen van patriotten en namen hun organisaties de functie van ordehandhavende burgermilitie over van patriotse schutterijen en vrijkorpsen. In Rotterdam opperde een lid van De Eendracht bij het stadsbestuur om de leden van de sociëteit te laten patrouilleren door de stad, zodat zij de rust konden bewaren en buitensporigheden tegen patriotten verhinderen. Het stadsbestuur ging akkoord en in de daaropvolgende weken fungeerde De Eendracht als alternatieve schutterij, waarbij de schutterservaring van de directie en een groot deel van de leden uiteraard goed van pas kwam. De uitrusting van de patrouillerende leden bestond volgens de *Nieuwe Nederlandsche*

⁸² NA 3.02.32, inv. nr. 1, aantekeningen 26 september, 3 oktober, 26 oktober.

⁸³ Ibidem, aantekeningen 26 september tot 22 oktober.

⁸⁴ Ibidem, aantekeningen 18 oktober.

⁸⁵ Ibidem, inv. nr. 14, Cleys Schipper aan W.G.F. Bentinck van Rhoon.

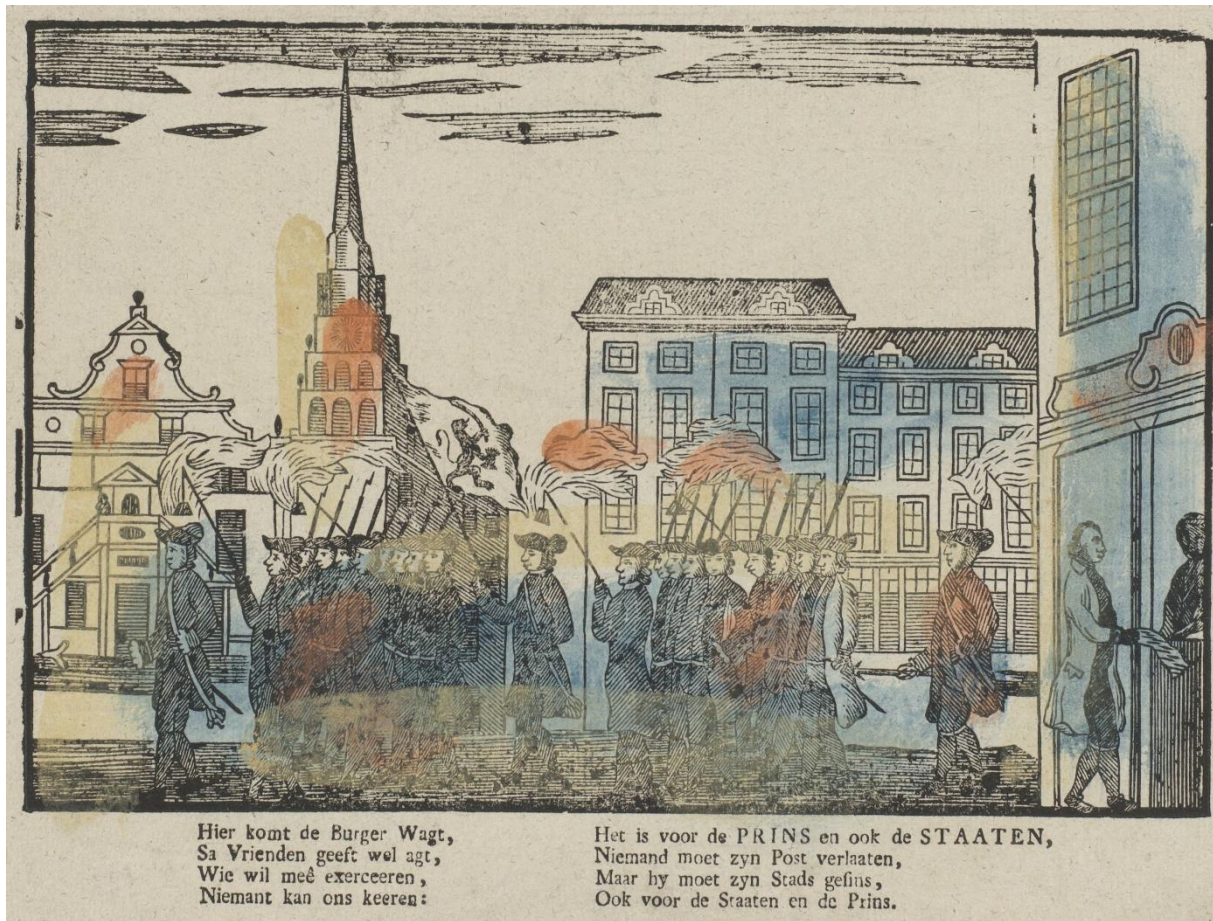
⁸⁶ Ibidem, inv. nr. 1, aantekeningen 29 september.

Afbeelding 1: Rustbewaarders marcheren door Rotterdam [ca. 1787]. Rijksmuseum, RP-P-AO-13-19, h 98 mm x b 111 mm.

Jaarboeken echter alleen uit een sabel, een Oranjekarde en een groene tak op de hoed, wat wordt bevestigd door een anonieme prent waarop de rustbewaarders staan afgebeeld (afbeelding 1). Een prent van de orangistische boekverkoper Nicolaas Cornel geeft de burgerwacht echter met musketten weer (afbeelding 2). Deze al dan niet met geweren gewapende orangistische burgerwacht genoot de volledige steun van het Rotterdamse stadsbestuur, dat begreep dat het meer onrust dan veiligheid zou veroorzaken als het bleef steunen op de patriotsgezinde schutterij. Een plaatselijke koopman richtte een fonds op waarmee de vrijwillige wachtlopers voor hun moeite konden worden beloond en ontving daarvoor een grote hoeveelheid vrijwillige bijdragen, volgens Jan Hendriksen ook van patriotten, omdat ze De Een-dracht dankbaar zouden zijn voor het voorkomen van plunderingen.⁸⁷ In Leiden maakte een

⁸⁷ Hendriksen, *Gedenkzuil*, 43, 45.

Afbeelding 2: Twee verschillende voorstellingen (Rotterdam [ca. 1787]). Rijksmuseum, RP-P-OB-200.105, h 424 mm x 320 mm.

snelle zuivering in de schutterij een orangistische burgerwacht als in Rotterdam overbodig. De patriotsgezinde regering had in juli 1787 de Leidse Oranjesociëteit gesloten en 260 prinsgezinde schutters ontwapend. Na de omwenteling werd de schutterij opnieuw in samenstelling gewijzigd, dit keer in het voordeel van de orangisten. Bij de eerste wacht van de nieuwe schutterij op 5 oktober werden de optrekkende schutters voorgedaan door leden van de Oprechte Vaderlandse Sociëteit, onder aanvoering van twee studentleden. Het moet voor de Leidse orangisten een triomfantelijke gebeurtenis zijn geweest, die zonneklaar demonstreerde dat de orangisten de teugels, en bovendien de wapens, weer in handen hadden.

De omwenteling had ook als gevolg dat orangistische burgerorganisaties werden opgezet in plaatsen waar patriotse tegenwerking dat voorheen had verhinderd. Bij die oprichtingen lag soms het initiatief bij de regering, maar regelmatig waren het burgers zelf die zich in weerwil van het lokale gezag verenigden en bewapenden. Zo wilde de schout van Pijnacker in oktober

een burgerwacht oprichten om tegenover de twintig vrijkorpisten van het dorp te stellen.⁸⁸ Vijftig orangisten hadden zich al gemeld om in die burgerwacht te dienen, maar omdat sommige van hen geen wapen konden betalen, vroeg de schout Bentinck om gratis geweren. Of dat verzoek is ingewilligd is niet duidelijk. Een groep orangisten uit Maasland richtte zich in dezelfde periode juist tot Bentinck met klachten over hun schout. De Maaslandse orangisten hadden een burgerwacht gevormd, maar de schout had hen verboden zich te wapenen, te vergaderen of te rekestreren. Daarnaast werden de burgers door de regering tegengewerkt in hun pogingen een onkostenvergoeding voor hun wachtlopen te krijgen, dus wendden ze zich tot Bentinck voor advies en steun.⁸⁹ In Loosduinen richtten burgers een schutterij op in overleg met Andreas Ardesch, lid van de Nassause domeinraad en verantwoordelijk voor een deel van de stadhoudelijke domeinen in het Westland.⁹⁰ Eind september vroegen ze Bentinck om 38 geweren, na er 12 van de patriotten te hebben overgenomen.⁹¹ Uit de vele verzoeken om militaire steun die inwoners van het Westland aan Bentinck richtten, blijkt dat deze streek nog tot in november 1787 te kampen had met overlast van troepen van het Vliegend Leger.

Zijn beschikking over grote hoeveelheden in beslag genomen patriotse wapens vergrootte dus Bentincks invloed op orangistische burgerorganisaties in de omgeving van Den Haag. De omwenteling van september 1787 leidde er eveneens toe dat Bentinck, als leider van de Oranjesociëteiten en vertrouweling van de stadhouder, een veelgevraagd tussenpersoon werd in het orangistische patronagenetwerk. De verzoeken die hij ontving, liepen qua inhoud uiteen: aan lager wal geraakte orangisten vroegen hem om financiële ondersteuning, verdienstelijke leden van Oranjesociëteiten bevalen zich aan voor bestuurlijke ambten en patriotten verzochten bescherming tegen wraakzuchtige orangisten. Een interessant voorbeeld van de eerste categorie is een rekest aan Bentinck van Elizabeth de Clercq. In het rekest, dat niet door haarzelf maar door iemand anders voor haar werd opgesteld, legt De Clercq uit dat haar man en twee zonen lid waren van de Oprechte Vaderlandse Sociëteit van Den Haag. Haar zonen hadden vaak geholpen bij het ontwapenen van patriotten en 'daar door van veele sabels en snaphaanen meester geworden zijnde, deselve ook op de Oranje societijt alhier gebragt'.⁹² In

⁸⁸ NA 3.02.32, inv. nr. 14, Schout en Gerecht van Pijnacker aan W.G.F. Bentinck van Rhooon, ontvangen op 13 oktober 1787.

⁸⁹ Ibidem, Jacob Verël et al. aan W.G.F. Bentinck van Rhooon.

⁹⁰ Ibidem, Pieter Bol aan W.G.F. Bentinck van Rhooon, 4 oktober 1787.

⁹¹ Ibidem, inv. nr. 1, aantekeningen 29 september.

⁹² Ibidem, inv. nr. 14, Elizabeth de Clercq aan W.G.F. Bentinck van Rhooon.

september trok de jongste zoon, twintig jaar oud, met enkele andere orangisten naar Delft en sneuvelde daar tijdens een vuurgevecht met patriotten. Zijn tragische dood was tevens een financiële aderlating en de Clercq wendde zich tot Bentinck met het verzoek 'off haar gemelde man met een vaste Broodwinnigh [...] magh werde begunstigd'.

Orangistische burgers die voorzagen dat de omwenteling met een grote ontslaggolf onder patriotse ambtenaren en schuttersofficieren gepaard zou gaan, aarzelden niet om Bentincks steun te vragen bij het verkrijgen van de vrijgekomen ambten. De meeste verzoeken kwamen uit Den Haag, waar Bentinck op 29 september tot baljuw was benoemd en dus over grote invloed beschikte. Jan Hendrik Ducroissi, secretaris van het Tweede Departement van de Haagse Oranjesociëteit, schreef na de omwenteling aan Bentinck dat hij van plan was bij de stadhouder te solliciteren voor een klerkenambt en vroeg hem 'de door hem [Ducroissi] te praesenteerene Request bij zijn Doorlugtige Hoogheid te willen appuyereen, zijnde den Suppliant verseekert als dan een gunstig appointment te zullen bekoomen.'⁹³ In een rekest aan Bentinck gaven vier Haagse schutters en leden van de Oprechte Vaderlandse Sociëteit hoog op van hun moed en opofferingsbereidheid in hun gevechten met het Vliegend Leger en bevalen ze zich aan voor ambten die zouden vrijkomen zodra 'al het misgewas en onkruijt uijt onsen [...] herstelden Nederlandsche Tuijn zal uitgeroeijt [...] worden'.⁹⁴ Een Haagse timmerman beriep zich op diensten die hij tijdens de omwenteling voor Bentinck had verricht ter rechtvaardiging van zijn verzoek om hulp bij het vinden van een broodwinning.⁹⁵ Het lijkt erop dat Bentinck zulke verzoeken daadwerkelijk honoreerde. Zo meldde zich op 10 oktober een controleur bij zijn huis, die vertelde dat Bentinck hem had opgedragen een bepaalde timmerman in dienst te nemen. De controleur wilde graag weten waar hij deze man kon vinden.⁹⁶

Naast orangisten meldden zich in september en oktober 1787 ook regelmatig patriotten bij Bentinck, die hoopten dat hij hen kon behoeden voor orangistische wraakacties. Met zo een verzoek om protectie meldde zich op 27 september J. Awendonck. Hij was weliswaar lid geweest van het patriotse genootschap van Koudekerk, maar naar eigen zeggen was hij nooit uitgetrokken om te vechten tegen het Pruisisch of stadhouderlijk leger. Uit een aantekening blijkt dat Bentinck hem de gevraagde bescherming verleende.⁹⁷ Op 1 oktober vroeg Willem

⁹³ NA 3.02.32, inv. nr. 14, Jan Hendrik Ducroissi aan W.G.F. Bentinck van Rhoon, 16 oktober 1787.

⁹⁴ Ibidem, D.H. Visser et al. aan W.G.F. Bentinck van Rhoon, 23 oktober 1787.

⁹⁵ Ibidem, inv. nr. 1, Johannes Gerardus van Alten aan W.G.F. Bentinck van Rhoon.

⁹⁶ Ibidem, aantekeningen 10 oktober.

⁹⁷ Ibidem, aantekeningen 27 september.

Haasterbeek uit Bodegraven Bentinck om hulp bij het bevrijden van zijn zoon uit Pruisische gevangenschap. Die was opgepakt omdat hij had geholpen een patriots genootschap op te richten.⁹⁸ Op 3 oktober kwam een inwoner van Zwammerdam vertellen dat Rudolphus Brouwer, pastoor van Noorden, 'wenscht geseceerd te zijn tegen mollest'.⁹⁹ Brouwer was weliswaar lid geweest van de patriotse sociëteit in Bodegraven, maar verschillende prinsgezinde lidmaten van zijn kerkgemeente konden getuigen dat hij nooit had geëxerceerd of politieke zaken had besproken vanaf de kansel. Brouwers boodschapper vroeg Bentinck een schriftelijke beschermingsverklaring naar de pastoor te sturen.

Of de verzoeken van Haasterbeek en Brouwer zijn ingewilligd, is niet bekend, maar uit een ander geval blijkt dat Bentinck daadwerkelijk zulke beschermende passen uitvaardigde. Bij sommige orangisten viel dat niet in goede aarde: in november klaagde een orangist uit Wateringen dat een patriotse chirurgijn zich thuis bevond en daarvoor, naar eigen zeggen, schriftelijke toestemming had gekregen van Bentinck. De orangist kon dat niet begrijpen, omdat deze man 'de persoon van Zijne Doorlugtige Hoogheijd gelasterd, ja zelfs U Edelm[ogende] persoon voor een schelm heeft uijtgeemaakt'.¹⁰⁰ Bentincks bereidheid om patriotten te beschermen staat in schril contrast met het in de literatuur dominante beeld van hem als onbesuisde orangistische volksmenner. Ze sluit echter goed aan bij het verzoenende beleid dat de meeste regenten en ook de stadhouder na de omwenteling voorstonden, zoals in het tweede hoofdstuk wordt toegelicht.

In de maanden na de omwenteling bleef Bentinck betrokken bij het oprichten en uitbouwen van Oranjesociëteiten in Holland. Het initiatief werd daarbij meestal genomen door burgers, die na oprichting Bentinck om zijn zegen en steun vroegen. Zo schreven de directeuren van de Oprechte Vaderlandse Sociëteit van Haastrecht eind oktober aan Bentinck dat hun sociëteit vóór de omwenteling nauwelijks van de grond was gekomen vanwege patriotse tegenwerking. Sinds het herstel van de stadhouder was het ledental juist sterk toegenomen en de directie wilde een vaste vergaderruimte gaan huren in een herberg. Bentinck kon hun van dienst zijn door de sociëteit een schriftelijke kwalificatie te sturen, omdat de kastelein van de

⁹⁸ NA 3.02.32, inv. nr. 1, aantekeningen 1 oktober.

⁹⁹ Ibidem, aantekeningen 3 oktober.

¹⁰⁰ Ibidem, J.A. Schregardus aan W.G.F. Bentinck van Rhon, 3 november 1787.

beoogde herberg daarom had gevraagd.¹⁰¹ Deze kastelein beschouwde Bentincks erkenning dus als bewijs voor de authenticiteit en betrouwbaarheid van een Oranjesociëteit.

In oktober werd in Heusden een Oprechte Vaderlandse Sociëteit opgericht, waarbij zich binnen korte tijd meer dan honderd leden aanmeldden. De oprichters, waarvan de meeste al stedelijk ambten bezaten, handelden op eigen initiatief en stelden pas in december Bentinck op de hoogte. Ze verzochten zijn bescherming en wilden graag in correspondentie treden met andere Oranjesociëteiten, 'zullende alle onze vermogens tot conservatie vandien gaarne aanwenden'.¹⁰² Voor de Heusdense sociëteit was contact met Bentinck dus de logische eerste stap naar integratie in het steeds hechter wordende netwerk van Oranjesociëteiten. Hetzelfde gold voor een orangistisch leesgezelschap in Ooltgensplaat, dat al in 1785 was ontstaan en in februari 1788 zeventien leden telde. In die maand lichtte de secretaris van het gezelschap Bentinck in over het bestaan ervan en vroeg hij hem raad over het te voeren beleid, want de verwachting was dat het gezelschap binnenkort een groot aantal nieuwe leden zou verwelkomen. De secretaris vroeg Bentinck of het nodig was dat het gezelschap zijn naam zou veranderen naar 'Oprechte Vaderlandse Sociëteit': die naam had inmiddels blijkbaar een dusdanige reputatie dat hij het Ooltgensplaatse gezelschap extra legitimiteit zou verschaffen.

Het is niet precies duidelijk in hoeverre Bentinck invloed uitoefende op of zelfs het bevel voerde over Oranjesociëteiten onder zijn bescherming. Uit een brief van Willem Molenaar, de secretaris van de Leiderdorpse Oprechte Vaderlandse Sociëteit, blijkt dat Bentinck in ieder geval op die sociëteit sterk zijn stempel drukte: hij spoorde de directie aan eigenhandig de patriotsgezinde lokale regering af te zetten. Op 27 november 1787 hield de sociëteit een drukbezochte algemene vergadering. De leden kozen uit hun midden een woordvoerder en begaven zich naar de vergadering van de dorpsregering. Daar vroeg de sociëteitswoordvoerder de schout en schepenen hun ambten neer te leggen, wat zij deden. Volgens Molenaars verslag aan Bentinck verliep alles ordentelijk en vriendelijk, al kan worden aangenomen dat de aanwezigheid van een menigte orangistische burgers bijdroeg aan de bereidwilligheid van de regenten om aan het verzoek van de woordvoerder te voldoen.¹⁰³ De commissarissen van de Oranjesociëteit hadden vóór deze actie contact gehad met Bentinck, zo blijkt uit de brief van Molenaar, die stelde dat de directie 'alles volgens U Hoog wijs advis in de uijtersten order

¹⁰¹ NA 3.02.32, inv. nr. 14., Geemen Nieuburg et al. aan W.G.F. Bentinck van Rhoon, 30 oktober 1787.

¹⁰² Ibidem, P.B. Clavel aan W.G.F. Bentinck van Rhoon, 14 december 1787.

¹⁰³ Ibidem, inv. nr. 1, Willem Molenaar aan W.G.F. Bentinck van Rhoon.

verrigt' had. Nu was Bentincks raad nodig voor de vervolgstappen. Moest de directie bijvoorbeeld de regering van Leiden nu al over het gedwongen aftreden informeren, of wachten tot de komst van de wetsverzettingscommissie? Het lijkt erop dat Bentinck naast de Leiderdorpse sociëteit geen andere burgers aanspoorde hun regeringen af te zetten. Hoewel in veel andere plaatsen op het platteland werd geklaagd over patriotse sympathieën van de plaatselijke schout, zijn voor zover bekend nergens anders in Holland regenten tot aftreden gedwongen door orangistische burgers.

Zoals Bentinck en de Haagse Oranjesociëteit vooral in de omgeving van Den Haag invloed hadden op orangistische burgerorganisaties, waren sommige andere steden eveneens centra van orangistische organisatienetwerken voor het omliggende platteland. In Rotterdam had Sociëteit De Eendracht, zoals hierboven genoemd, een netwerk van buitendepartementen, beheerd door commissaris Roelof Heenes. Op 3 oktober 1787 schreef Heenes aan Bentinck dat hij voortdurend werd bezocht door geconstitueerden van orangistische burgers, die hem kwamen vragen om advies of exemplaren van een prinsgezind rekest.¹⁰⁴ In de omgeving van Leiden was in het najaar van 1787 de jonge Leidse orangist Joan van Thoir actief met het oprichten van Oranjesociëteiten. Het is onduidelijk of hij dit in opdracht van de Oprechte Vaderlandse Sociëteit van Leiden deed of op eigen initiatief.¹⁰⁵ De regionale verdeling lijkt niet het resultaat van onderling overleg, aangezien de invloedssferen van Den Haag, Rotterdam en Leiden regelmatig overlaptten. Zo was Van Thoir in 1787 betrokken bij de oprichting van een sociëteit in Monster, meldde commissarissen van de buitendepartementen van De Eendracht zich af en toe bij Bentinck in Den Haag en had Bentinck, zoals hierboven beschreven, sterke invloed op de Oranjesociëteit van Leiderdorp.¹⁰⁶ Amsterdam had eveneens de potentie een regionaal centrum van orangistische burgerorganisatie te worden, maar het onderzoek voor deze scriptie leverde geen bewijs dat dat daadwerkelijk is gebeurd. Wellicht had de lange patriotse dominantie in Amsterdam, namelijk van eind mei tot begin oktober, ervoor gezorgd dat de orangistische organisatie niet eens in de stad zelf tot volle wasdom kon komen, waardoor uitbreiding naar het platteland niet aan de orde kwam.

¹⁰⁴ NA 3.02.32, inv. nr. 1, R. Heenes aan W.G.F. Bentinck van Rhooen, 3 oktober 1787.

¹⁰⁵ Ibidem, Joan van Thoir aan W.G.F. Bentinck van Rhooen, 8 november 1787.

¹⁰⁶ Ibidem, aantekeningen 29 september en 16 oktober.

Hoewel de bronnen waarop dit hoofdstuk is gebaseerd De Wits beeld van een vanuit Den Haag gecoördineerde contrarevolutie ontkrachten, laten ze zien dat Bentinck en andere regenten wel degelijk een leidende rol speelden bij het ontstaan van het netwerk van Oranjesociëteiten. De sociëteiten ontwikkelden zich vooral in Holland, maar ook daarbuiten, tot organisaties die vanwege hun omvang door de patriotten als bedreigend werden gezien. Een centraal bureau van waaruit sociëteiten werden opgericht en als één geheel bestuurd, was er niet. Bentinck was het natuurlijke punt waarop in Holland verschillende orangistische stromen, elk uit eigen bron, konden samenvloeien, vanwege zijn contacten aan het hof, zijn invloedrijke positie als lid van de Hollandse ridderschap en zijn afkomst uit een voorname prinsgezinde familie. Zijn betrokkenheid en sturing bij de rekestbeweging in mei en juni en de wapendistributie in september en oktober vallen niet te ontkennen, maar op basis daarvan kan niet worden geconcludeerd dat orangistische burgers zelf geen initiatief namen voor politieke organisatie. De ontstaansgeschiedenissen van de Oprechte Vaderlandse Sociëteiten van Rotterdam en Amsterdam laten zien dat deze organisaties voortkwamen uit samenwerking tussen regenten en burgers. In Sociëteit De Eendracht opereerden de burgers zelfs zelfstandig, zonder regenten in de directie. De mate waarin orangistische burgers bereid waren het initiatief te nemen voor het herstel van de stadhouder kwam nog sterker tot uiting in 1788, toen veel orangisten vreesden dat het herstel niet volgens hun zin zou gaan, zoals zal blijken uit het volgende hoofdstuk.

HOOFDSTUK 2

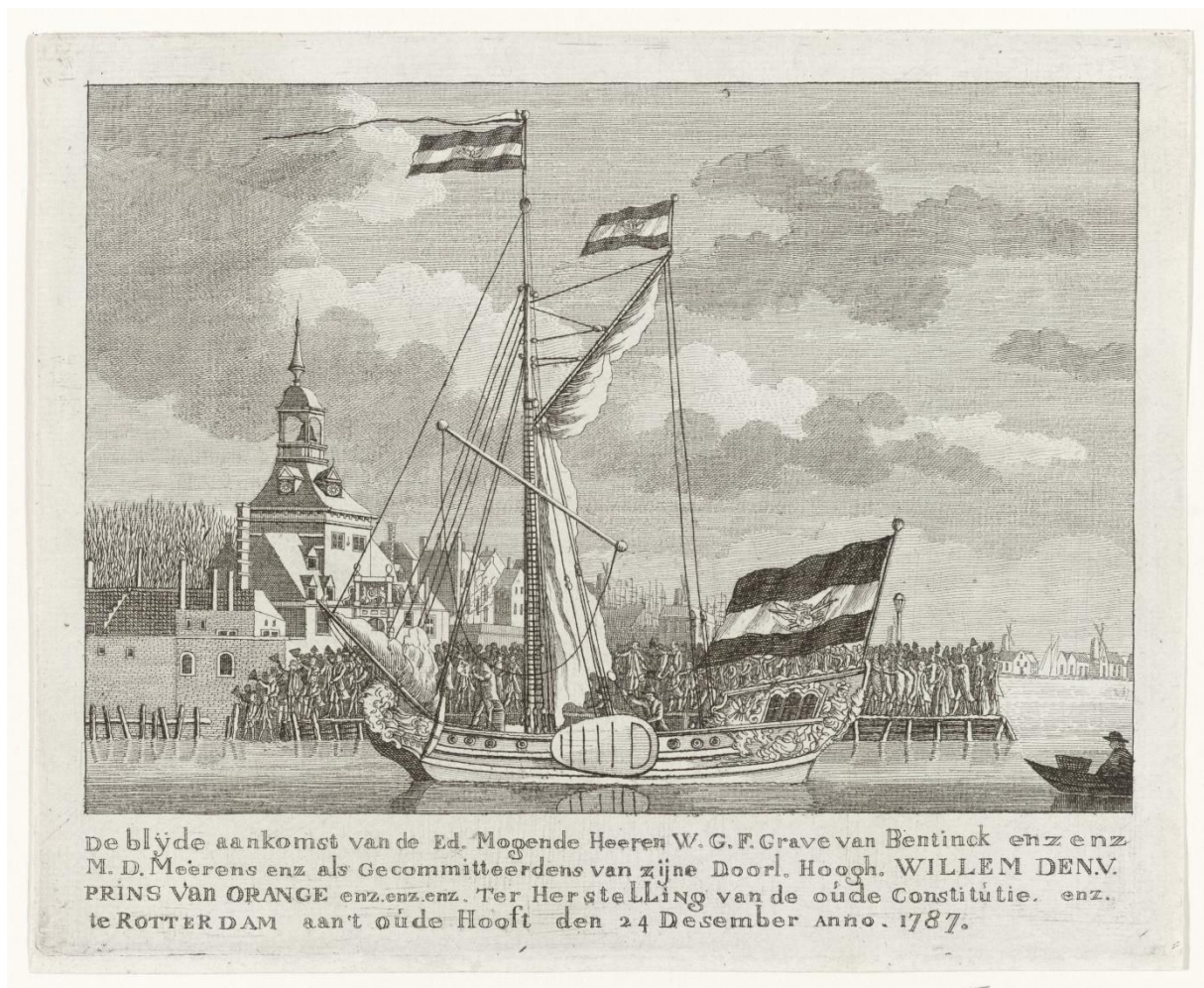
ORANGISTISCHE BURGERS IN VERZET, 1788

De Pruisische invasie van september 1787 maakte een plotseling einde aan de patriottenrevolutie en leidde tot het herstel van de centrale positie van de stadhouder in het politieke systeem van de Republiek. Op 31 oktober 1787 besloten de Staten van Holland Willem V te machtigen de achttien stemhebbende steden van die provincie aan een wetsverzetten te onderwerpen. Concreet hield dat in dat de stadhouder, of in dit geval de commissarissen die hij daarvoor aanstelde, de opdracht kreeg het vertrouwen tussen regering en bevolking in de stemhebbende steden te herstellen. Hij mocht daarvoor alle nodige middelen inzetten, dus ook het ontslaan en aanstellen van regeringsleden.¹⁰⁷ Zulke stadhouderlijke wetsverzetten waren in 1617, 1672 en 1748 ook al uitgevoerd, vaak na agitatie door de lokale bevolking, maar in termen van het aantal ontslagen vroedschappen waren de wetsverzetten van 1787-1788 het radicaalst.¹⁰⁸ Ze behelsden in feite een systematische herziening van de regering, ambtenarij, kerkenraden en schutterij. De stadhouder wees Bentinck aan als zijn eerste commissaris en jurist Dirk Merens, telg van een Hoornse regentenfamilie en raadsman in het Hof van Holland, als tweede commissaris. Tussen oktober 1787 en juli 1788 trokken Bentinck en Merens door de provincie om hun taak uit te voeren. Hoe hard ze optraden, verschilde sterk per stad: waar in Medemblik slechts twee regenten het veld moesten ruimen, verving de commissie in Alkmaar bijna de voltallige vroedschap.¹⁰⁹ De regeringsherziening ging in veel gevallen dan ook verder dan alleen herstel van de oude situatie, want de meeste regenten die zich tegen de stadhouder hadden gekeerd, hadden hun ambt al voor de patriottentijd verkregen. Na juli 1788 waren de regeringen van de Hollandse stemhebbende steden niet zozeer hersteld, maar hervormd.

¹⁰⁷ NA 3.01.04.01, inv. nr. 5264, pagina 6309; zie ook pagina 49 van deze scriptie.

¹⁰⁸ Jonathan I. Israel, *The Dutch Republic: Its Rise, Greatness, and Fall, 1477-1806* (Oxford 1995) 452-455, 805-809; Maurits Ebben, 'Een wankel evenwicht. Prinsen van Oranje, regenten en burgers in de zeventiende-eeuwse Republiek 1747-1800', in: Te Velde en Haks red., *Oranje Onder*, 47-67, aldaar 63-64; Jan A.F. de Jongste, 'The Restoration of the Orangist Regime in 1747: The Modernity of a "Glorious Revolution"', in: Margaret C. Jacob en Wijnand W. Mijnhardt red., *The Dutch Republic in the Eighteenth Century: Decline, Enlightenment, and Revolution* (Ithaca, NY en Londen 1992) 32-59, aldaar 47; Joost Rosendaal, *Bataven! Nederlandse vluchtelingen in Frankrijk, 1787-1795* (Nijmegen 2003) 48-49, 643-644, noot 42.

¹⁰⁹ Rosendaal, *Bataven!*, 643-644, noot 42.

Afbeelding 3: De blyde aankomst van de Ed. Mogende Heeren W.G.F. Grave van Bentinck enz enz M.D. Meerens enz als Gecommitteerdens van zijne Doorl. Hoogh. Willem den. V. prins van Orange enz. enz. enz. Ter Herstelling van de oude constitutie. enz. te Rotterdam aan't oude Hooft den 24 Desember anno. 1787. Rijksmuseum, RP-P-OB-86.061, h 180 mm x b 224 mm.

Voor orangistische burgers betekende de komst van de wetsverzettingscommissie naar hun stad het begin van de officiële bevestiging van de nieuwe machtsbalans. In veel steden zagen orangisten reikhalzend uit naar de aankomst van de commissarissen en omkleedden ze de gebeurtenis met festiviteiten. Zo laat een anonieme prent zien dat tijdens het aanleggen van het jacht van de commissie in Rotterdam de kade uitpuilde van juichende burgers (afbeelding 3). De vervaardiger was ongetwijfeld orangist en kan de mensenmassa groter hebben weergegeven dan zij werkelijk was, maar andere bronnen bevestigen het wetsverzettingsenthousiasme van de Rotterdamse orangisten. Zo schreef Van Hogendorp een week voor de aankomst van de commissie aan Bentinck dat de Rotterdamse burgers, verenigd in de Oranjesociëteiten, de commissie hoe eerder hoe liever zagen verschijnen.¹¹⁰ In Purmerend gaf de

¹¹⁰ NA 3.02.32, inv. nr. 14, Charles aan W.G.F. Bentinck van Rhooen, 17 december 1787.

aankomst van Bentinck en Merens eveneens aanleiding tot feestelijkheden en in Hoorn werden ze 'wederom met een uitbundig gejuich ontvangen door de burgers, waarvan een groot getal onze paarden afspanden en het rijtuig tot voor het Princehof [de verblijfplaats van de commissie] voorttrokken', aldus hun verslag aan de stadhouder.¹¹¹ In Gouda organiseerde de Oprechte Vaderlandse Sociëteit enkele dagen voor de wetsverzetting een feestelijke maaltijd en versierden orangisten hun huizen en het sociëteitsgebouw.¹¹² Alkmaarse orangisten plaatsten verlichte erebogen voor het gebouw van de Oranjesociëteit en het logement van de commissie, waar ze 's avonds prinsgezinde liedjes speelden. Volgens een Alkmaarse patriot hadden de orangisten in aanloop naar de komst van de commissie vaak geroepen 'dat het dan hunlieder beurt zoude zijn om baas te weezen'.¹¹³

De commissarissen konden de hooggespannen verwachtingen in verschillende steden echter niet waarmaken. Zo deed zich in Gouda, Alkmaar en Rotterdam de schijnbaar paradoxale situatie voor dat de stadhouderlijke commissie met orangistische burgers in conflict raakte. In Gouda sloeg de feestelijke stemming voorafgaand aan de wetsverzetting snel om toen de burgers doorkregen dat de commissie een regering wilde aanstellen die naar hun smaak nog te patriots was. Bentinck en Merens voorzagen dit ongenoegen en pasten de procedure kort van tevoren aan: eerst zouden de schutters de eed van trouw aan de regering zweren, daarna pas zou die nieuwe regering bekendgemaakt worden. De Goudse schutters roken echter onraad en weigerden massaal de eed af te leggen. Volgens een patriotse chroniqueur werden de commissarissen bij hun vertrek uit Gouda door leden van de Oranjesociëteit uitgejouwd en voor bedriegers uitgemaakt.¹¹⁴

Enkele maanden later verliep de eedaflegging van de schutterij in Alkmaar bijna hetzelfde, zo blijkt uit de aantekeningen van een andere patriotse kroniekschrijver. De regering mocht bij een eerder bezoek van de commissie dan wel ingrijpend zijn veranderd, bij prinsgezinde Alkmaarders leefde nog sterk de wens dat patriotten met lagere stedelijke ambten zouden worden ontslagen. Hoewel de meeste nieuwe schutters orangist waren, weigerden veel van hen hun schutterseed af te leggen. Eén burger zou tegen de commissarissen hebben bedreigd

¹¹¹ KHA A31, inv. nr. 1284, W.G.F. Bentinck van Rhooen en Dirk Merens aan Willem V, 28 mei 1788.

¹¹² Knoops, *Gouda 1787*, 411.

¹¹³ [Jan van Panders], 'Kroniek van Alkmaar in de Bataafs-Franse tijd, 1787-1797'. Transcriptiewerkgroep Regionaal Archief Alkmaar (2015) pagina 15, laatst geraadpleegd op 2 oktober 2020 via <https://www.regionaalarchiefalkmaar.nl/verdieping/transcripties>; zie ook *Nieuwe Nederlandsche Jaarboeken* 23:1 (1788) 675.

¹¹⁴ Knoops, *Gouda 1787*, 419.

‘dat de uitgetoogene [dus patriotse] beampten ontampt moesten worden of dat het anders met de heeren slegt vergaan zou’, waarbij met ‘heeren’ waarschijnlijk de commissarissen werden bedoeld, niet de patriotse ambtenaren.¹¹⁵

In Rotterdam vond de wetsverzetting op 30 januari 1788 plaats, maar het verslag van de commissie aan de stadhouder laat zien dat orangistische burgers nog maanden bleven ageren voor de verwijdering van patriotten uit de stedelijke ambtenarij.¹¹⁶ Daarbij namen ze de vrijheid lijsten van personen die ze geremoveerd dan wel aangesteld wilden zien aan te bieden aan de stadsregering en wetsverzettingscommissie.¹¹⁷ Willem V en zijn commissarissen waren echter niet bereid al hun verzoeken in te willigen. Toen de commissie in april 1788 in Rotterdam was om een aantal schuttersofficieren en lagere beampten aan te stellen, ontstond onder orangistische burgers onrust omdat ze vreesden dat de commissie hun verzoeken niet zou honoreren. Op 16 april drongen ongeveer honderd burgers het logement van de commissarissen binnen en eisten inzage in de benoemingen die de volgende dag zouden plaatsvinden. Als bleek dat opnieuw niet was geluisterd naar de wensen van de burgerij, zo luidde het relaas van de woordvoerder, konden de burgers de benoemingen niet laten plaatsvinden. De commissie weigerde de geëiste inzage te verlenen, waarop de woordvoerder aankondigde nog diezelfde nacht zijn gelijk te gaan halen bij de stadhouder. Die hield echter ook voet bij stuk, want de benoemingsceremonie vond de volgende dag ongewijzigd plaats. Uit voorzorg verplaatsten Bentinck en Merens zich van hun logement naar het stadhuis onder escorte van een eenheid dragonders.¹¹⁸

Hoe kon het zo zijn dat in deze steden juist de orangisten ontevreden waren met het optreden van de stadhouderlijke commissie? Wat vertellen de protestacties van orangistische burgers na de omwenteling van 1787 ons over hun politieke motivatie? In hoeverre was hun activisme succesvol? Dit hoofdstuk gaat in op deze vragen aan de hand van een verscheidenheid aan bronnen, in de eerste plaats geproduceerd door orangistische burgers zelf. Tijdens de Hollandse wetsverzettungen werd burgers in de stemhebbende steden gevraagd hun bezwaren aan de commissie voor te leggen, wat Oranjesociëteiten aanleiding gaf in rekesten

¹¹⁵ Van Panders, ‘Kroniek van Alkmaar’, 15.

¹¹⁶ KHA A31, inv. nr. 1286, ‘Verbaal van Rotterdam’, 16-17.

¹¹⁷ Ibidem, inv. nr. 1284, ‘Lijst van personen welke in de laatste beroertens nooit opentlijk hunne sentimenten hebben aan den dag gelegd...’ en ‘Lijst van personen welke voor de oude constitutie alles hebben opgeofferd en Evenswel zijn gepasseert’.

¹¹⁸ Ibidem, inv. nr. 1286, ‘Verbaal van Rotterdam’, 16-17.

uiteen te zetten hoe ze wensten dat de commissie tegen de patriotten zou optreden. In Zeeland, waar eveneens een stadhouderlijke commissie wetsverzettelingen uitvoerde, was de procedure vrijwel hetzelfde, al hadden orangistische burgers zich daar niet in sociëteiten verenigd. Verder publiceerden verschillende Hollandse Oranjesociëteiten uitgebreide gedenkboeken waarin hun oprichting en rol in de omwenteling werden beschreven en gevierd. Hoewel deze teksten soms uitweiden over de theoretische grondslagen van het stadhouderschap, verschillen ze van bronnen die in de politiek-theoretische benadering van het orangisme zijn benut omdat hun voornaamste doel was het recente optreden van Oranjesociëteiten te duiden. De bedoeling was niet lezers te overtuigen van het belang of de juistheid van het erfstadhouderschap, maar hen de handelswijze van orangistische burgers in 1787 te tonen en tot voorbeeld te stellen. Deze bronnen zitten dus dichterbij de praktijk van orangisme dan zuiver theoretische teksten en bieden daardoor tevens inzicht in de invloed van theoretische principes op de politieke praktijk.

Samengenomen bieden de rekesten en gedenkboeken een uitstekend inzicht in de manier waarop orangisten dachten over zichzelf, de patriotten, de regering, de gebeurtenissen van de afgelopen jaren en de juiste weg vooruit. Interne stukken van Oranjesociëteiten zouden nog meer opheldering kunnen bieden, maar helaas is, voor zover bekend, alleen van de Goudse Oranjesociëteit het archief bewaard gebleven. Omdat Knoops dit archief al in detail bestudeerd en geanalyseerd heeft, is voor Gouda uitgegaan van zijn beschrijvingen in plaats van het oorspronkelijke bronmateriaal. Ondanks het gebrek aan overgeleverde archieven worden in dit hoofdstuk toch enkele interne stukken van Oranjesociëteiten benut, namelijk correspondentie uit het inbeslaggenomen archief van Bentinck en stukken afkomstig van Sociëteit De Eendracht, aangetroffen in het Stadsarchief Rotterdam.¹¹⁹

Naast bronnen afkomstig van Oranjesociëteiten en orangistische burgers wordt in dit hoofdstuk geput uit de verslagen van de Hollandse en Zeeuwse wetsverzettingscommissies, en uit patriotse kronieken. De wetsverzettingscommissarissen hielden Willem V tijdens hun rondes door Holland en Zeeland regelmatig op de hoogte van hun verrichtingen en leverden na afloop zogeheten verballen in, waarin ze nauwkeurig verslag deden van hun verrichtingen en beslissingen.¹²⁰ In deze bronnen verschijnen Oranjesociëteiten en orangistische burgers regelmatig ten tonele. Daarnaast laten ze zien hoe de wetsverzettingscommissies met

¹¹⁹ Stadsarchief Rotterdam (SAR) toegang 1-01, inv. nr. 1193a en 1194.

¹²⁰ KHA A31, inv. nr. 1286, 1287, 1527; voor de correspondentie van de Hollandse commissie, zie inv. nr. 1284.

burgerlijk protest omgingen. De in dit hoofdstuk geraadpleegde kronieken zijn afkomstig van patriotten die na september 1787 schriftelijk bijhielden welke onrechtvaardigheden hun geestverwanten werden aangedaan. Zo noteerde de Rotterdamse patriot Pieter Baelde jarenlang hoe patriotten op straat werden belaagd door orangisten en welke patriotse ambtenaren en predikanten door orangisten werden vervangen.¹²¹ Zelfs al was Baelde als patriot bevooroordeeld en waarschijnlijk niet altijd perfect op de hoogte, in zijn aantekeningen zijn verschillende feiten en geruchten te vinden die het beeld van de Rotterdamse orangistische burgerbeweging verduidelijken. In Alkmaar en Gouda schreven patriotten vergelijkbare kronieken. Omdat sommige orangisten hun politiek activisme zo ver doorvoerden dat ze achter slot en grendel belandden, is in een enkel geval een justitieel dossier uit het archief van het Hof van Holland van waarde gebleken voor het beantwoorden van de vraag wat orangisten dreef zich met de politiek te bemoeien, tot aan gevangenschap toe.

2.1 Hof en regenten na de Oranjerestaurotie: pacificerend beleid

Het beleid dat de stadhouder en de orangistische regenten in de nasleep van de Pruisische invasie voerden, is in de historiografie vaak omschreven als radicaal-contrarevolutionair. Vooral in het werk van C.H.E. de Wit is deze gedachte sterk aanwezig.¹²² Hij zag de plunderingen, geweldplegingen, intimidaties en bestuurlijke zuiveringen van de Oranjerestaurotie als de uitvloeisels van één overkoepelend plan, dat moest leiden tot de politieke dominantie van een orangistisch-aristocratische regentenpartij. Haviken als Bentinck, de Engelse ambassadeur James Harris, Wilhelmina van Pruisen en sluwe regenten zouden de zwakke Willem V tot dat beleid hebben aangezet om de democratische burgerbeweging te smoren en de patriotse regenten terug in het gareel te dwingen. De Wit koos de termen 'contrarevolutie' en 'Oranjerterreur' om het orangistische optreden tegen de patriotten te omschrijven. Recenter heeft Joost Rosendaal deze termen overgenomen en de Oranjerestaurotie gepresenteerd als een proces van machtsovername, dat zich in vier fasen voltrok: eerst een gewelddadige afstraffing, dan een politieke machtsovername door middel van wetsverzetten, vervolgens de zuivering van de ambtenarij van lokale en provinciale overheden en ten slotte juridische

¹²¹ Pieter Baelde, 'Aanteekeningen van het gepasseerde sedert september 1787 tot in augustus 1790 binnen Rotterdam wegens de bevorens plaats gehad hebbende binnenlandse onlusten'. H.C. Hazewinkel red., in: *Rotterdamsch Jaarboekje* 5:3 (1945) 38-78; het origineel is te vinden in SAR 40, inv. nr. 60.

¹²² De Wit, *De Nederlandse Revolutie*.

vervolgingen van patriotse leiders.¹²³ Olaf van Nimwegen stelt dat Willem V en Wilhelmina van Pruisen weliswaar niet uitsluitend de verantwoordelijkheid voor de orangistische excessen droegen, maar wel hun plunderende aanhangers 'ongemoeid hun gang lieten gaan'.¹²⁴ Wanneer de stadhouder wél krachtdadig optrad tegen plundersaars en harde straffen uitdeelde – zoals na de plunderingen in Den Bosch in november 1787, naar aanleiding waarvan meerdere doodvonnissen werden voltrokken – schrijft Van Nimwegen dat toe aan een verlangen 'de schade voor Willem V's reputatie niet nog groter te maken'.¹²⁵

De interpretaties van De Wit, Rosendaal en Van Nimwegen lijken voort te komen uit het beeld dat na september 1787 de stadhouder en orangistische regenten vooral het doel hadden de eigen macht te maximaliseren en de tegenstand van de patriotten met repressieve middelen de kop in te drukken. Dergelijke machtspolitieke overwegingen hebben ongetwijfeld een rol gespeeld bij de manier waarop stadhouder en regenten in 1787 en 1788 hun koers bepaalden. Toch blijkt uit de bronnen dat overheden in de nasleep van de omwenteling ook op een ander doel aanstuurden: het herstel van de rust en vrede na jaren van polarisatie en escalierend burgerlijk geweld. Zo heeft Knoops laten zien dat het Goudse stadsbestuur, zelfs na de wetsverzetting van maart 1788, aanstuurde op 'herstel van de rust en terugkeer naar normale stedelijke verhoudingen'.¹²⁶ De Goudse regenten waren zich er terdege van bewust dat de bevolking van hun stad voor een aanzienlijk deel uit patriotten bestond en dat complete uitsluiting uit de stedelijke gemeenschap een enorme bestuurlijke, economische en sociale aderlating zou betekenen. Het garnizoen dat het Goudse stadsbestuur vanaf oktober 1787 bijstond in de ordehandhaving werd dan ook regelmatig ingezet om patriotse burgers te beschermen tegen orangistisch geweld, en kreeg in orangistische kringen de naam patriotsgezind te zijn. Willem V en zijn commissarissen vertoonden eenzelfde voorzichtigheid als de Goudse regentschap: volgens Knoops' analyse was de wetsverzetting in Gouda verre van radicaal en bevonden zich onder de nieuwe vroedschappen zelfs gematigde patriotten, van wie algemeen bekend was dat ze lid waren geweest van de patriotse sociëteit.¹²⁷

¹²³ Rosendaal, *Bataven!*, 44; idem, *De Nederlandse Revolutie. Vrijheid, volk en vaderland 1783-1799* (Nijmegen 2005) 57-58.

¹²⁴ Van Nimwegen, *De Nederlandse Burgeroorlog*, 294.

¹²⁵ Ibidem, 299-300.

¹²⁶ Knoops, *Gouda 1787*, 390.

¹²⁷ Ibidem, 390, 416-417.

Dat de stadhouder en regenten de eensgezindheid wilden herstellen blijkt bij uitstek uit de amnestie voor de patriotten die de Staten van Holland, op voorstel van Willem V, in februari 1788 afkondigden. Daarmee vestigde de Hollandse overheid een officiële interpretatie van de burgerlijke conflicten van de afgelopen jaren, die aan patriotse burgers de mogelijkheid bood hun eerdere acties en denkbeelden aan misleiding en bedrog toe te schrijven. De Staten stelden namelijk dat

verre de meeste van onze Ingezetenen welke zig in de bovengemelde beroerten hebben gemengd, zijn aangespoord, verleid, bedroogen of gedwongen door Personen, die [...] den schoonen naam van vrijheid en verbetering misbruikende, eene verandering in de Constitutie en Regeeringsform van den Lande hebben getragt te bewerken, om alzo deeze Provincie onder hun, met een genoegzaam willekeurig gezag, te beheerschen.¹²⁸

In een poging de bevolking te depolitiseren verklaarde de amnestie de conflicten officieel tot verleden tijd. Door de Pruisische invasie en het herstel van de stadhouder, zo heette het, was de strijd tussen patriotten en prinsgezinden definitief afgesloten en deel geworden van het verleden. Het was daarom tijd voor burgers om

in goede verstandhouding te leven, zonder zig door verschillende benoemingen of afgezonderde bijeenkomsten, van den anderen te willen onderscheiden; en alzo een ieder, zoo veel in hem is, het zijne tot herstel van de onderlinge harmonie en eensgezindheid te helpen toebrenge[n] [...] en generalijk in en omtrent alles te leven en handelen, zoo als vredelievende, getrouwe en gehoorzaame Onderzaaten en Burgers betaamd.¹²⁹

Met deze lezing van de patriottenbeweging impliceerden de Staten dat de nu dominante orangisten de patriotten vergevingsgezind moesten behandelen. Omdat de patriotten ten prooi waren gevallen aan het bedrog van complotterende regenten, mochten orangisten hen niet afrekenen op hun handelen in de voorgaande jaren. De complotterende leiders van de patriottenbeweging moesten natuurlijk wel gestraft worden, om te voorkomen dat ze hun project zouden hervatten of in het geheim voortzetten. Dat de stadhouder en de Staten orangistische burgers op deze manier probeerden te pacificeren blijkt ook uit een tweede amnestieverklaring, die negen dagen na de eerste werd gepubliceerd en betrekking had op orangisten die zich aan plunderingen en intimidatie van patriotten schuldig hadden gemaakt. Op 27

¹²⁸ 'Placaat van Amnestie. Omtrent de geenen, welke zig gemengd hebben in de rampspoedige Verdeeldheden, waar door deeze Provintie onlangs zoo aanmerkelijk is beroerd [...] Den 15 Februarij 1788', in: J. Krap red., *Nederlandsche Amnestien* (Dordrecht 1789) 278-288, aldaar 279.

¹²⁹ 'Placaat van Amnestie. [...] Den 15 Februarij 1788', 287.

september hadden de Staten al een amnestie voor hen afgekondigd, maar tot hun teleurstelling waren veel orangisten doorgeslagen hun afhankelijkheid aan Oranje 'tot een voorwendsel van allerlei daaden van geweld te misbruiken'.¹³⁰ De Staten hernieuwden nog eenmaal de amnestie, maar de publicatie liet er geen twijfel over bestaan dat dat niet nog eens zou gebeuren en dat het nu echt afgelopen moest zijn met het geweld, zowel van patriotse als van orangistische zijde.

De amnestieën van februari 1788 zijn daarmee ten dele te beschouwen als een voorbeeld van wat Judith Pollmann *acts of oblivion* heeft genoemd. In middeleeuwse en vroegmoderne vredesverdragen was het gebruikelijk het conflict waaraan de vredesverklaring een einde moest maken tot vergeten te verklaren. Een dergelijk vergeetpact maakte het succes van de vrede waarschijnlijker, in de eerste plaats omdat beide partijen niet meer voor vervolging of retributie hoefden te vrezen, maar bovendien omdat samenlevingen zo een nieuwe continuïteit tussen heden en verleden konden construeren. Zo kon de Republiek vanaf het begin van de zeventiende eeuw haar inwoners doen 'vergeten' dat hun ouders en grootouders een bloedige burgeroorlog hadden uitgevochten door zich de woelingen tijdens de Nederlandse Opstand te herinneren als een collectieve Nederlandse vrijheidsstrijd tegen heerszuchtige Spanjaarden.¹³¹ In dezelfde trant schreef de amnestie van 1788 de woelingen van de patriotentijd toe aan de machtswellust van een klein groepje regenten en hun handlangers. Zo kon de periode voortaan als een korte dwaling te midden van een lange geschiedenis van voorpoed en trouw aan Oranje worden voorgesteld. De amnestieën verschilden echter van andere *acts of oblivion* omdat de vrede en de vergetelheid in dit geval eenzijdig werden afgekondigd door het prinsgezinde regime en niet voortkwamen uit onderhandelingen tussen de strijdende partijen. Zoals dit hoofdstuk laat zien waren de orangistische overwinnaars echter niet makkelijker tot verzoening te bewegen dan de patriotse verliezers.

Zoals in het eerste hoofdstuk al werd aangekaart, voerde ook Bentinck een gematigder en verzoenender beleid dan in de historiografie aan hem is toegeschreven. Onder andere De Wit zette hem neer als menner van het Haagse gepeupel en aanstichter van oproeren en plunderingen. Uit de bronnen blijkt echter dat Bentinck zich bij verschillende gelegenheden uitsprak tegen dat soort afstraffingsacties. Volgens de *Nieuwe Nederlandsche Jaarboeken* spande

¹³⁰ 'Placaat van Amnestie van 24 Februarij 1788', in: J. Krap red., *Nederlandsche Amnestien* (Dordrecht 1789) 289-295, aldaar 290.

¹³¹ Judith Pollmann, *Memory in Early Modern Europe, 1500-1800* (Oxford 2017) 140-158.

hij zich tijdens de omwenteling van 1787 met enkele commissarissen van de Oprechte Vaderlandse Sociëteit in Den Haag in om orangistische plunderingen te voorkomen.¹³² De editie van de *Jaarboeken* in kwestie verscheen na de omwenteling, waardoor de berichtgeving mogelijk is gekleurd door censuur of de dreiging daarvan. Wellicht probeerde men geruchten dat Bentinck bij de Haagse plunderingen juist een aansturende rol had gespeeld tegen te spreken. Brieven in Bentincks inbeslaggenomen archief bevestigen echter zijn afkeer van plundering. Zo schreef Cornelis Siliakus, directeur van de Oprechte Vaderlandse Sociëteit van Voorburg, in een verslag aan Bentinck:

Wanneer U Hoog Ed[ele] ten Uwen Huijze op de Eerste Algemeene vergadering de plunderingen met de afgrijselijkste dog teffens waragtige Couleuren afpenceelden, heb ik [...] altoos als een Zetreegel bij mij gehouden om het met alle Kragt teegen te gaan [...] welk dan ook weer hernieuwd wierd neegen dagen voor de gezeegende omwenteling Wanneer ik beneevens de Directeur Van Dort de Eer hadde Van U Hoog Ed[ele] gelast te werden optepasse dat er in t Minste niet geplundert wierd.¹³³

Ook andere orangisten die met Bentinck correspondeerden, vermeldden expliciet dat ze tegen plundering en geweldsexcessen waren. Zo schreef een Rotterdamse orangist die Bentinck om steun vroeg bij het heropenen van een fabriek dat hij zich in de Oprechte Vaderlandse Sociëteit altijd tegen 'plundersugt en dooden van menschen' had uitgesproken, omdat hij met eigen ogen had gezien hoe het er tijdens de patriotse plunderingen in Amsterdam aan toe was gegaan.¹³⁴

Op Van Nimwegens eerder genoemde idee dat het Oranjeregime ondanks alle verzoevende retoriek de orangistische plundersaars ongemoeid hun gang liet gaan, kan worden aangemerkt dat regeringen eerder onmachtig waren de plunderingen en intimidaties te stoppen dan dat ze heimelijk een welwillend oogje toeknepen. Door de omwenteling was het overheidsgezag op veel plaatsen ingestort, omdat veel lokale regeringen in orangistische ogen niet meer legitiem waren en Oranjesociëteiten met hun inbeslaggenomen patriotse wapens het machtsvacuüm vulden dat de patriotten achterlieten. In de maanden na de omwenteling herwonnen overheden langzaamaan hun gezag, waarbij ze gebruikmaakten van twee tactieken: het inroepen van militaire garnizoenen voor de ordehandhaving, ter vervanging van de orangistische burgerorganisaties, enerzijds, en het 'inkapselen' van de leiders van orangistische

¹³² *Nieuwe Nederlandsche Jaarboeken* 22:5 (1787) 4570.

¹³³ NA 3.02.32, inv. nr. 1, C.J. Siliakus aan W.G.F. Bentinck van Rhoon, 7 januari 1788.

¹³⁴ *Ibidem*, inv. nr. 14, G.J. Bosseling aan W.G.F. Bentinck van Rhoon, 18 mei 1788.

organisaties anderzijds. De vervanging van burgerorganisaties door garnizoenen ging gepaard met pogingen de orangisten te ontdoen van de wapens die zij van de patriotten hadden overgenomen. Zo decreteerden de Gecommitteerde Raden van Holland begin oktober 1787 dat alle inbeslaggenomen wapens in het landsmagazijn te Delft moesten worden ondergebracht. Omdat dit magazijn ter beschikking stond van het stadhoudelijke leger, moet het decreet worden gezien als een poging de orangistische burgers te ontwapenen en de positie van het leger te versterken. De baljuw van Wassenaar, die eind september patriotse wapenrusting naar de Oprechte Vaderlandse Sociëteit van Den Haag had gestuurd, vroeg die begin oktober weer terug vanwege dit decreet, en om dezelfde reden liet de schout van Leidschendam begin oktober de plaatselijke Oranjesociëteit ontwapenen.¹³⁵

De stadhouder en lokale regeringen kapselden directeurs en commissarissen van Oranjesociëteiten in door hen een vroedschapsplek of lager ambt te geven: zodra ze eenmaal zelf deel uitmaakten van de regering konden de sociëteitsleiders weinig anders dan het verzoenende overheidsbeleid zo veel mogelijk overnemen. Zo werden de meeste regenten die aan het hoofd van de Oprechte Vaderlandse Sociëteit van Rotterdam stonden bij de wetsverzetting van 30 januari 1788 met een vroedschapsambt beloond.¹³⁶ In Amsterdam werd sociëteitsleider Hartsinck eveneens tot vroedschap benoemd.¹³⁷ Omdat de directeurs van De Eendracht vanwege hun middenklassepositie ongeschikt werden geacht voor de vroedschap, waren voor hen lagere stedelijke ambten als majoor in de schutterij, pakhuismeester voor de WIC en begrafenisbeambte weggelegd. Roelof Heenes werd door de stadsregering benoemd tot commissaris van de binnenlandse fruithandel. In augustus 1788 besloot de vroedschap de Eendrachtdirecteurs die op dat moment nog geen ambt hadden gekregen met een geldbedrag te compenseren voor de arbeid die ze als leiders van de burgerwacht hadden verricht.¹³⁸

Uit verschillende voorbeelden blijkt dat directies van Oranjesociëteiten de verzoenende overheidsretoriek inderdaad overnamen en naar hun leden uitdroegen. Een directeur van de Leidse Oranjesociëteit schreef al in september 1787 aan Bentinck dat de directie er alles aan deed om oproerige leden te kalmeren. Geruchten over geheime patriotse vergaderingen maakten de situatie echter zo licht ontvlambaar dat de directie, om de rust te bewaren, alle

¹³⁵ NA 3.02.32, inv. nr. 1, A. van der Does aan W.G.F. Bentinck van Rhoon, 5 oktober 1787; *ibidem*, inv. nr. 14, Cleys Schipper aan W.G.F. Bentinck van Rhoon.

¹³⁶ KHA A31, inv. nr. 1286, 'Verbaal van Rotterdam', bijlage 1, 4-5.

¹³⁷ *Ibidem*, 'Verbaal van Amsterdam', bijlage.

¹³⁸ Baelde, 'Aanteekeningen', 75-76.

mogelijke ondersteuning van Bentinck kon gebruiken.¹³⁹ De directie van De Eendracht berichtte tijdens een algemene vergadering op 16 november aan de leden dat ze trots op zichzelf mochten zijn voor de diensten die ze hun stad als burgerwachten hadden bewezen. Tegelijkertijd werd hen dringend aangeraden zich niet te laten verleiden door 'het haatlyk oproer en de doemwaarde plunderzugt'. Dat waren immers de twee belangrijkste 'pesten' van de burgermaatschappij, waaraan de patriotten zo gemakkelijk ten prooi waren gevallen. Mochten de leden grieven willen uiten, dan konden ze zich bij de sociëteitsdirectie melden. Die zou ervoor zorgen dat de burgerbelangen in het stadsbestuur gehoord zouden worden.¹⁴⁰ In feite beloofde de directie van De Eendracht hiermee de leden politiek te vertegenwoordigen, mits zij zich naar behoren zouden gedragen en hun ontevredenheid uitsluitend via vreedzame kanalen kenbaar zouden maken.

Een interessante uitzondering op het patroon van inkapseling van sociëteitsleiders vormt de situatie in Gouda. Frederik van der Hoeve, hoofd van de Goudse Oranjesociëteit en contactpersoon van Bentinck, hoopte na de omwenteling zowel baljuw van Gouda als ontvanger van konvoeien en licenten voor de Admiraliteit van Rotterdam te worden. Hij kreeg echter geen van beide ambten. Het zou daarbij meegespeeld kunnen hebben dat Van der Hoeve in september een leidende rol had gespeeld bij de talrijke plunderingen in Gouda.¹⁴¹ Wellicht wilden Willem V en Bentinck hem daarvoor straffen door hem zijn gewenste ambten te onthouden. Knoops vermoedt zelfs dat Van der Hoeve de Goudse schutters aanzette tot hun eerdergenoemde eedweigering, om de voor hem ongunstige wetsverzetting te dwarsbomen.¹⁴² Hoe het ook zij, het mislopen van zijn gewenste ambten gaf Van der Hoeve een reden de Oranjesociëteit te blijven leiden en daarbij op ramkoers met het stadsbestuur te blijven varen, waar in andere steden de sociëteitsleiders juist onderdeel van de regering gingen uitmaken en hun beleid matigden.

2.2 Burgerlijk orangisme als interpretatiemodus

Dat veel orangistische burgers een strengere en grondigere zuivering van patriotten uit de stedelijke ambtenarij voorstonden dan hun overheden, blijkt onder andere uit de rekestes die zij in 1787 en 1788 bij overheidscolleges indienden. In Holland en Zeeland werden zulke

¹³⁹ NA 3.02.32, inv. nr. 1, J.H. van Damme aan W.G.F. Bentinck van Rhoon, 24 september 1787.

¹⁴⁰ *Rotterdamsche Courant* (Rotterdam 1738-1867), 17 november 1787, 1-2.

¹⁴¹ Knoops, *Gouda 1787*, 348-349, 378-381.

¹⁴² *Ibidem*, 407-408, 416.

orangistische burgerrekenen vaak opgesteld als onderdeel van de wetsverzettingsprocedure. Formeel hadden de commissarissen namelijk de taak de rust in de stad te herstellen door bezwaren van burgers te horen en op basis daarvan maatregelen te treffen die zij geschikt achtten om de conflicten tussen burgers en regering weg te nemen. Zo machtigden de Staten van Holland de stadhouder in de stemhebbende steden

tot voorkoming van alle verdere murmurationen en onheilen, door alle meest bekwaame middelen en wegen, de gemoederen van de Burgeren en Ingezetenen met de Regenten te consolideeren en te verheelen, alle geschillen uit den weg te ruimen, mitsgaders de rust te herstellen[.]¹⁴³

De Hollandse wetsverzettingscommissie hield daarom in vrijwel iedere stad die ze bezocht een openbare sessie om burgers de gelegenheid te geven hun grieven kenbaar te maken. Orangesociëteiten grepen deze mogelijkheid aan om uitgebreide rekenen op te stellen, die een helder inzicht bieden in de politieke wensen en doelen van orangistische burgers.

Zo diende zowel de Oprechte Vaderlandse Sociëteit van Rotterdam als Sociëteit De Eendracht een rekest in toen de wetsverzettingscommissie hun stad in december 1787 voor het eerst aandeed.¹⁴⁴ De rekenen werden aan de commissie overhandigd door een groep oud-schepenen, die al eerder namens de sociëteiten rekenen had ingediend en in dit geval wilde voorkomen dat de commissarissen op onbehoorlijke wijze door burgers zouden worden benaderd. De oud-schepenen benadrukten echter dat ze niet volledig achter de inhoud van de sociëteitsrekenen stonden. Die was dan ook radicaal. Het rekest van de Oprechte Vaderlandse Sociëteit bestond uit 23 artikelen en vroeg niet alleen om de verwijdering van patriotse regenten uit de vroedschap, maar ook om de eeuwige uitsluiting uit stedelijke ambten van regenten die door de patriotse coup van april 1787 in de vroedschap waren gekomen. Ambtenaren die betrokken waren geweest bij die coup behoorden door orangisten vervangen te worden. Patriotse predikanten moesten eveneens ontslagen worden en moest bovendien de toegang tot de stad worden ontzegd. De rekestranten hielpen de commissarissen alvast op weg door de namen te geven van vroedschappen die vanwege hun patriotse gedrag hun zetel onwaardig waren geworden en van personen van wie het gedrag door de stedelijke justitie moest worden onderzocht, zoals patriotse boekverkopers. Regenten en ambtenaren zouden voortaan bij aanvaarding van hun positie een eed voor de stadhouder en de oude constitutie moeten

¹⁴³ NA 3.01.04.01, inv. nr. 5264, pagina 6309.

¹⁴⁴ KHA A31, inv. nr. 1286, 'Verbaal van Rotterdam', 5-9; Hendriksen, *Gedenkzuil*, 51-55.

zweren. Bovendien, zo vond zowel de Oprechte Vaderlandse Sociëteit als De Eendracht, moesten stadsambten voortaan alleen nog worden toegekend aan gereformeerde orangisten.

Deze radicale sentimenten waren niet voorbehouden aan inwoners van de stad Rotterdam. Op het omliggende platteland betreurden de leden van Oranjesociëteiten het ten zeerste dat de wetsverzettingen zich beperkten tot de stemhebbende steden. Op 7 april 1788 diende Roelof Heenes bij de stadhouder een rekest in namens twintig 'geconstitueerden' uit dorpen rond Rotterdam.¹⁴⁵ Via de geconstitueerden vertegenwoordigde Heenes in totaal 3727 burgers die hun handtekening voor het behoud van de oude constitutie hadden gezet. Deze praktijk van machtiging van geconstitueerden was door de patriotten ontwikkeld om rekesten snel en efficiënt van veel handtekeningen te voorzien.¹⁴⁶ Hoewel collectief petitioneren nog voor de omwenteling in verschillende steden verboden was verklaard, aarzelden orangistische burgers niet van dit middel gebruik te maken om hun politieke wensen kracht bij te zetten. Heenes' rekest zette in bloemrijke bewoordingen uiteen hoe in veel plaatsen nog altijd de patriotten de dienst uitmaakten, en zij er niet voor terugdeinsden de aanhangers van Oranje lastig te vallen en tegen te werken. Heenes vergeleek de patriotten met luipaarden van wie de eerste aanval op de prooi was afgeslagen en die nu in de schaduw loerden op een tweede kans. De stadhouder moest niet té vergevingsgezind optreden, want de geschiedenis van de Republiek liet zien dat dat niet voldoende was om het complot van de vijanden van Oranje de kop in te drukken:

Heeft een tydperk van meer dan anderhalve Eeuw ons niet doen zien, dat de wrevel tegens Oranje met geene vergeevinge, met geene overproppingen van weldaaden kan verzet worden; Uwe Vyanden [...] moeten allen tot een toe, totaal uit allen Publicq bewind en Ampten gezet en gehouden worden, of Uw Huis zal nimmer voor hun veilig zyn.¹⁴⁷

Vergevingsgezindheid bracht voor de stadhouder het gevaar mee van een heropleving van het patriottisme, zo redeneerde Heenes, maar ook van een verzwakking van zijn eigen aanhang. De vrienden van Oranje werden immers dusdanig vervolgd dat ze een beter leven zouden leiden als ze het land zouden verlaten. Als de stadhouder nu de patriotten niet uit de regering zou verwijderen, zouden de orangisten hun hoop op rechtvaardigheid verliezen en dus ook de

¹⁴⁵ NA 3.03.01.01, inv. nr. 5540.22, R. Heenes, 'Aan Zyne Doorluchte Hoogheid den Heere Willem, Prinse van Oranje, &c. Erf-Stadhouder der Unie, &c. &c. &c.'.

¹⁴⁶ Oddens, 'The Greatest Right of Them All', 643-646.

¹⁴⁷ NA 3.03.01.01, inv. nr. 5540.22, Heenes, 'Aan Zyne Doorluchte Hoogheid', 3.

ijver waarmee ze tot dan toe voor Oranje waren opgekomen. De implicatie was duidelijk: de orangistische trouw aan de stadhouder, hoe diepgeworteld ook, was niet onvoorwaardelijk.

Ook buiten Rotterdam en omgeving petitioneerden orangistische burgers voor een streng optreden tegen de patriotten. In maart 1788 bood de Oranjesociëteit van Deventer aan de Gezworen Gemeente van die stad een rekest aan dat aan radicaliteit niet onderdeed voor de Rotterdamse rekesten.¹⁴⁸ De Deventerse orangisten betreurden dat de plaatselijke patriotten nog niet aan vervolging waren onderworpen door het stadsbestuur. Deze mensen hadden zich immers tegen de 'goede en getrouwe Burgery' verbonden 'in een moorddaadig eed- en vloekgespan' en hun kwade bedoelingen getoond met de aanval op de Oranjesociëteit in juni 1787.¹⁴⁹ Desondanks liepen ze nog vrij door de stad, tot ergernis en onbehagen van degenen die pas kort geleden door hen waren bedreigd. De Oranjesociëteit vroeg daarom, ten eerste, of de patriotten alsnog mochten worden vervolgd 'en altoos aan geene dezer Hoofdberoerders vergiffenis of amnestie verleend' mocht worden; wellicht maakten de orangisten zich zorgen dat in Overijssel een vergelijkbare amnestie als in Holland zou worden afgekondigd. Ten tweede vroeg men of de regering een wet kon aannemen die stipuleerde dat patriotse regenten nooit meer in de regering zouden worden toegelaten, 'als zich zulks door hun onverschoonlyk gedrag ten vollen onwaardig gemaakt hebbende'.¹⁵⁰ Net als de Rotterdamse sociëteiten streefde de Oranjesociëteit van Deventer dus naar strenge maatregelen om de patriotten te straffen en uit de regering te weren. Daarbij toonden de orangisten zich ontevreden over het huidige regeringsbeleid, dat ze te genadig vonden.

De denkwijze die aan de Deventerse en Rotterdamse rekesten ten grondslag lag, wordt ook vertoond in een rekest van Middelburgse orangistische burgers aan de stadhouderlijke wetsverzettingscommissie. Zeeland was de enige provincie naast Holland die de stadhouder machtigde wetsverzettingen uit te voeren. Net als voor Holland stelde die daarvoor commissarissen aan, in dit geval drie raadsheren van het Hof van Holland, die in oktober en november 1787 in Zeeland onderzoek deden en in maart en april 1788 de wetsverzettingen uitvoerden. In elke bezochte stad werden de commissarissen benaderd door burgerafgevaardigden, die hen al dan niet schriftelijk hun wensen voorlegden. In november 1787 bood een Middelburgse burgerdeputatie een rekest aan, dat begon met een uitgebreid relaas over de conflicten die

¹⁴⁸ *Nieuwe Nederlandsche Jaarboeken* 23:1 (1788) 563-565.

¹⁴⁹ *Ibidem*, 564.

¹⁵⁰ *Ibidem*.

Middelburg de afgelopen jaren hadden geteisterd. Vervolgens verzochten de rekestranten het ontslag van alle patriotse regenten en ambtenaren en stelden ze een resolutie voor die de patriotten voor altijd zou uitsluiten van bestuurlijke ambten. Ter onderbouwing van hun verzoeken stelden de rekestranten de retorische vraag

of daar door onze gevestigde Constitutie en Regeeringsvorm, zoo duur gekogt en verkreegen, niet geduurig op losse schoeven word gesteld en ondermeijnd indien de oorzaaken daar van, de bewerkers en ondersteuners van dien niet geweerd worden, zoo wel uit de Regeering van Staat en Stad als kerk en Burgerstaat.¹⁵¹

Hoewel in Middelburg geen Oranjesociëteit bestond, lukte het de burgerafgevaardigden ruim vijfhonderd handtekeningen voor hun rekest te verzamelen.

Bij het ontstaan van de orangistische wens het bestuur compleet van patriotten te zuiveren moet de hoop zelf de vrijgevallen ambten te kunnen bekleden een rol hebben gespeeld. Dat kan echter niet de enige verklaring voor orangistisch activisme zijn, omdat veel meer orangisten zich inzetten voor de grondige zuivering dan er ambten zouden vrijkomen. Zwaarder dan de hoop op een ambt lijkt daarom de manier te hebben meegewogen waarop de orangisten de recente conflicten en de toedracht ervan interpreteerden. Hun interpretatiemodus komt goed tot uiting in gedrukte publicaties die orangisten in de periode na de omwenteling uitbrachten, zoals het *Gedenkschrift ter hulding van de Oprechte Vaderlandsche Societeiten* door Margareta Geertruid de Cambon-Van der Werken.¹⁵² Van der Werken was al sinds de jaren 1750 actief als schrijfster van romans en toneelstukken en had in de jaren 1780 in verschillende publicaties haar genegenheid voor het Huis van Oranje laten doorschemeren.¹⁵³ Ze was in de eerste helft van 1787 begonnen aan haar *Gedenkschrift*, maar na de omwenteling hadden zij en haar uitgever, de Haagse boekhandelaar Johannes François Jacobs de Agé, besloten het slot van de tekst te actualiseren. Het werk verscheen daarom pas in 1788.¹⁵⁴ Het kende een aanzienlijke circulatie in orangistische kringen, met name in het Hollandse Zuiderkwartier: op de intekenlijst voor exemplaren staan onder andere de Oranjesociëteiten van Den Haag en Loosduinen, evenals Cornelis Siliakus, directeur van de Oranjesociëteit van

¹⁵¹ KHA A31, inv. nr. 1527, 'Middelburgh', 8 november 1787; ibidem, 'Middelburgh. De klagten en bezwaaren door de gecommiteerden uit de Burgerye van Middelburgh ter onzer kennisse gebragt'.

¹⁵² Margareta Geertruid de Cambon-Van der Werken, *Gedenkschrift ter hulding van de Oprechte Vaderlandsche Societeiten* (Den Haag 1788).

¹⁵³ Simon Vuyk, 'Werken, Margareta Geertuid van der (1734-na 1796)', in: *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland* (2014), laatst geraadpleegd op 5 oktober 2020 via <http://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/Werken>.

¹⁵⁴ Van der Werken, *Gedenkschrift*, iv.

Voorburg. Op de lijst treft men ook orangistische boekverkopers als Jan Hendriksen, Elie Luzac en de Nijmeegse Asuerus van Goor en prominente orangisten als Jan Cornets de Groot, Gijsbert Karel van Hogendorp, de Engelse ambassadeur James Harris en de Leidse academicus en dichter Johannes Le Francq van Berkhey.¹⁵⁵

In haar *Gedenkschrift* plaatste Van der Werken het optreden van de Oranjesociëteiten in de context van de Nederlandse geschiedenis, vanaf de oude Bataven tot het heden, waarbij ze de patriottenbeweging interpreteerde als een complot van heerszuchtige regenten, net als de Hollandse amnestie dat deed. Ze presenteert het tijdperk tussen 1766, het jaar dat Willem V meerderjarig werd, en 1780 als een periode van voorspoed en harmonie, waarin het ‘verderfelijk kabaal’ zich gedeisd moest houden vanwege de sterke positie van de stadhouder. Het erfstadhouderschap was zo goed gevestigd in de constitutie van de Republiek dat het kabaal zijn doel alleen nog kon bereiken door de stadhouder met valse beschuldigingen verdacht te maken bij het volk. Daarom lokte het een oorlog met Engeland uit door steun te bieden aan de Amerikanen en gaf het in gedrukte media de stadhouder de schuld van de nederlagen. Door deze lastercampagne raakten steeds meer mensen misleid en begon men de stadhouder te wantrouwen, waardoor de weg open lag om de stadhouderlijke voorrechten op te schorten. Met een list kon Willem V vervolgens het bevel over het Haagse garnizoen worden ontnomen. Toen hij daarna uitweek naar Nijmegen hadden de patriotten vrij spel om burgers die zich niet om de tuin lieten leiden door hun propaganda te vervolgen en onderdrukken.¹⁵⁶ Net als de Staten van Holland betoogde Van der Werken dat de patriotse leiders schuldig waren, terwijl hun vele volgelingen slechts door hun leugens misleid waren en daarom geen vervolging verdienden:

Sommigen werden verblind door de verzekering, van door hunne oproerige waapening het behoud des Lands te zullen bewerken; waaren deezen strafwaardig? – Neen 't waaren hunne rampzalige opperhoofden, die hun alleenlyk gebruikten als de werktuigen hunner berokkeningen.¹⁵⁷

De interpretatie van de woelingen als het gevolg van een regentencomplot kon echter evengoed gebruikt worden om het belang van een strenge zuivering en vervolging van alle patriotten aan te tonen, zoals blijkt uit het gedenkboek van Jan Hendriksen, de *Gedenkzuil*

¹⁵⁵ Van der Werken, *Gedenkschrift*, 1-2.

¹⁵⁶ *Ibidem*, 60-78.

¹⁵⁷ *Ibidem*, 73.

voor de *Oprechte Vaderlandsche Sociëteit te Rotterdam*. Net als Van der Werken schreef Hendriksen dat de Republiek vóór de oorlog met Engeland genoot van welvaart en vrede onder de bescherming van de prins van Oranje. Tijdens de oorlog verdween zowel de welvaart als de vrede, want een oud kabaal van zelfzuchtige regenten zag in de chaos zijn kans schoon de macht naar zich toe te trekken. Het ultieme doel van deze samenzweerders was volgens Hendriksen zodanige invloed over de regering te krijgen dat ze de ambten onderling konden verdelen en zichzelf konden verrijken over de rug van de bevolking. Om hun doel te bereiken verspreidden ze via pamfletten, tijdschriften en kranten leugenachtige beschuldigingen aan het adres van de stadhouder, waarmee ze een groot aantal burgers wisten te misleiden en voor hun karretje te spannen.¹⁵⁸ In een gedicht dat hij bijdroeg aan Hendriksens *Gedenkzuil* vatte de Rotterdamse orangistische predikant Petrus Hofstede de tactiek van de patriotten als volgt samen:

De krygsleus of het Woord, is 't gulde woord van Vry,
Terwyl men niet bedoelt, dan eigen heerschappy.¹⁵⁹

De patriotten werden volgens Hendriksen met name gesteund door katholieken, die de dominantie van de gereformeerde kerk wilden beëindigen, en de Fransen, die eropuit waren de Nederlandse rijkdom te exploiteren. De stadhouder verzette zich uiteraard tegen de plannen van het kabaal, die voor de burgerlijke vrijheid en welvaart immers rampzalig zouden uitpakken, en werd daarom de aartsvijand van de patriotten. In Rotterdam wisten de patriotten de schutterij aan hun kant te krijgen door list en bedrog, maar toen de Oranjesociëteit zich tegen hen verzette, zochten ze hun toevlucht tot geweld om een machtsovername te forceren. Door de vele patriotse coups werd de zomer van 1787 een wetteloze periode, waarin de voorstanders van de oude constitutie zich van alle kanten bedreigd zagen, totdat de Pruisische invasie redding bracht.

Hendriksen besloot zijn geschiedverhaal met een dringend betoog dat burgerlijke passiviteit een groot gevaar was voor de welvaart en vrijheid van de Republiek. De dreiging van de tegenstanders van de oude constitutie was immers constant aanwezig, zoals bleek uit de geschiedenis. Meer dan ooit, zo betoogde Hendriksen, was burgerlijke waakzaamheid geboden,

¹⁵⁸ Hendriksen, *Gedenkzuil*, 1-5, 28, 33, 69-70.

¹⁵⁹ *Ibidem*, 76.

zo kort nadat de Republiek aan de rand van de afgrond had gestaan. Burgers waren namelijk vaak beter op de hoogte van naderend gevaar dan regenten:

Schroomt niet hun [de regenten] onderrichting te geven van den nood, dien gy in den gemeenzaamen omgang eerder kunt ontdekken, dan derzelver gerugt in de Raadzaal doordringt; gy zyt Burgers die by 's Lands welzyn evenveel belang hebt, als de aanzienlyke, die u regeeren.¹⁶⁰

Hendriksen spoorde zijn lezers aan de Oranjesociëteiten dus in stand te houden en te blijven strijden tegen de patriotten, met name diegene die nog in de regering zaten.¹⁶¹ Hij zag de wetsverzetting van 30 januari dan ook niet als het einde, maar als 'het begin der herstelling van de Regeeringsorde der Stad Rotterdam'. De Oprechte Vaderlandse Sociëteit van Rotterdam zou volgens hem blijven ageren voor de inwilliging van de overige verzoeken in haar rekest aan de wetsverzettingscommissie. Hendriksens vertelling eindigt op 8 maart 1788 en is waarschijnlijk later die maand geschreven, aangezien over de conflicten met de commissie in april niets wordt genoemd. Hendriksens verhoog biedt dus uitstekend inzicht in de stemming onder de Rotterdamse orangisten die zich in april 1788 tegen de commissie en het stadsbestuur verzetten.

Hendriksens tekst laat daarnaast zien dat orangistische burgers niet altijd meegingen in de gedachte dat de Pruisische invasie en de regeringsveranderingen een einde hadden gemaakt aan de conflicten van de patriottentijd en de dreiging van het patriotse kabaal. De geschiedenis van de Republiek liet immers zien dat de strijd tussen heerszuchtige regenten en vrijheidslievende burgers altijd doorging. In rustige periodes hield het kabaal zich slechts stil, wachtend tot de burgers in hun waakzaamheid verslapten om dan opnieuw toe te slaan. Zelfs na de Oranjerestauratie bleef de patriotse dreiging in de ogen van orangistische burgers daarom aanzienlijk en waren harde maatregelen nodig om het kabaal voor eens en voor altijd de pas af te snijden. Door te stellen dat burgers de plicht hadden te waken voor de voorspoed van stad en vaderland en als onderdeel daarvan de regering te behoeden voor onbetrouwbare elementen, matigden orangistische burgers als Hendriksen zich het recht aan zich met het beleid en de samenstelling van de regering te bemoeien. Van der Werken en Hendriksen benadrukten beiden dat ze hun gedenkschrift hadden uitgebracht zodat latere generaties een voorbeeld konden nemen aan de burgers die in 1787 waren opgestaan tegen een

¹⁶⁰ Hendriksen, *Gedenkzuil*, 72.

¹⁶¹ *Ibidem*, 67-72.

onderdrukkende regering.¹⁶² Heenes stelde in zijn eerdergenoemde rekest aan de stadhouder dat die in feite tegen zijn eigen vergevingsgezindheid moest worden beschermd, omdat zijn vijanden er ongetwijfeld misbruik van zouden maken. Zelfs na de omwenteling zouden bepaalde mensen in zijn omgeving nog de onderdrukking van zijn aanhangers op het platteland voor hem verzwijgen.¹⁶³

Radicale orangisten werden in hun opeising van politieke rechten gesterkt door hun zelfbeeld, dat direct voortvloeide uit hun interpretatie van de patriottentijd. Oranjesociëteiten en hun leden zagen zichzelf als moedige beschermers van het vaderland, die met gevaar voor goed en bloed hun stem hadden laten horen tegen de patriotse onderdrukkers. Volgens Hendriksen waren de leden van de Oprechte Vaderlandse Sociëteit van Rotterdam dan ook niet uit op 'eigenbaat', waarvan de patriotten hen regelmatig hadden beschuldigd, maar ging het hen om het verdedigen van de oude constitutie voor de steeds sterker wordende hervormingsdrang van de patriotten. Die 'oude' constitutie, met de stadhouder in een sterke positie en de gereformeerde godsdienst als dominante geloofsgezindte, garandeerde immers de welvaart van de Republiek in het algemeen en de stad Rotterdam in het bijzonder; dat had de geschiedenis inmiddels wel uitgewezen.¹⁶⁴ Heenes publiceerde enige tijd na de omwenteling een lofdicht op De Eendracht, geschreven vanuit het perspectief van de stad Rotterdam. In het gedicht spreekt de stad de leden van De Eendracht aan als helden, die de rust en veiligheid hebben hersteld na de gewelddadige tirannie van de patriotten. Door hun moed en standvastigheid hadden de leden van De Eendracht de patriotten op de vlucht gejaagd, maar tegelijkertijd met bedaard optreden een bloedbad voorkomen.¹⁶⁵ Ook Van der Werken beschrijft de opkomst van de Oranjesociëteiten als de moedige opstand van burgers tegen het onderdrukkende regime van de patriotten. Veel voorstanders van de oude constitutie deinsden volgens haar terug voor de harde straffen waarmee de patriotten tegenstand beantwoordden, maar in 1787 was de situatie zo ondragelijk geworden dat dappere burgers zich gedwongen zagen zich te verenigen en de ware volksstem te laten horen.¹⁶⁶

Dit alles geeft aan dat in 1787 en 1788 het orangisme opnieuw een 'mode of interpreting the experience of the nation' was, de term die Jill Stern gebruikt om het orangisme van 1672

¹⁶² Van der Werken, *Gedenkschrift*, iii-iv; Hendriksen, *Gedenkzuil*, ix-x, xvi.

¹⁶³ NA 3.03.01.01, inv. nr. 5540.22, Heenes, 'Aan Zyn Doorluchte Hoogheid', 2.

¹⁶⁴ Hendriksen, *Gedenkzuil*, 20-21.

¹⁶⁵ R. Henes, *Rotterdam, aan de Oprechte Vaderlandsche Sociëteit De Eendracht* (Rotterdam [1787]).

¹⁶⁶ Van der Werken, *Gedenkschrift*, 79-80.

te omschrijven.¹⁶⁷ Net als tijdens het Rampjaar bood een Oranjegezinde lezing van de geschiedenis een voor veel burgers overtuigende verklaring voor de tweedracht en het geweld dat ze de afgelopen jaren hadden meegemaakt. Deze orangistische interpretatiemodus vond zijn oorsprong echter ver vóór het Rampjaar, namelijk tijdens het Twaalfjarig Bestand, toen religieuze twisten tussen remonstranten en contraremonstranten zich vermengden met een politieke machtsstrijd tussen stadhouder Maurits en raadpensionaris Johan van Oldenbarnevelt. Maurits en zijn aanhangers begonnen toen het belang van Willem van Oranje voor de ‘bevrijding’ van Nederland tegen de ‘tirannieke Spanjaarden’ te benadrukken en konden zo de indruk wekken dat Maurits, net als zijn vader, de Republiek zou beschermen tegen machtsbeluste vijanden. Dit keer waren de vijanden echter geen buitenlanders, maar bevonden ze zich in de Republiek zelf: een geheim complot van regenten die het niet nauw namen met de voorschriften van de gereformeerde religie en heulden met de katholieken en Spanjaarden. Judith Pollmann heeft laten zien dat het orangisme op die manier ontstond als ‘een nieuwe politieke verhaallijn en een nieuw politiek vocabulaire [...], die nog in vele conflicten in de Republiek konden worden ingezet’.¹⁶⁸

Meer dan honderdvijftig jaar later gebruikten zowel overheden als burgers inderdaad hetzelfde orangistische verhaal om de conflicten van de patriottentijd te duiden. Daarbij grepen ze terug op dezelfde verklaring als in 1617 en 1672: een verborgen regentencomplot dat samenspande met dissenters en katholieken probeerde de Republiek te gronde te richten. Uit orangistische rekestes en gedenkboeken blijkt dat dit complotdenken een essentieel element van het burgerlijk orangisme was. Het is daarom opvallend dat het in politiek-theoretische studies naar het orangistisch gedachtegoed nergens aan bod komt. In die studies ligt de nadruk vaak op rationeel onderbouwde argumenten voor het erfstadhouderschap, zoals het belang van een vorstelijk element in de gemengde staatsvorm van de Republiek.¹⁶⁹ De burgerlijke bronnen leggen juist de nadruk op praktische en urgente redenen voor optreden tegen de patriotten. Het feit dat zuivering het belangrijkste speerpunt van orangistische burgers was, laat zien dat de vermeende dreiging van een patriots complot hen in de praktijk veel sterker tot actie aanzette dan ideeën over de ideale staatsinrichting van de Republiek. Het

¹⁶⁷ Stern, *Orangism in the Dutch Republic*, 6.

¹⁶⁸ Judith Pollmann, ‘Schuilen onder de vleugels van Oranje. Over de wortels van het orangisme 1600-1618’, in: Te Velde en Haks red., *Oranje Onder*, 27-45, aldaar 44.

¹⁶⁹ Hansma, *Oranje driften*, 27-28; Velema, *Republicans*, 132.

belang van de stadhouder werd zelf ook uit de complottheorie afgeleid: de Oranjestadhouders hadden de Republiek immers steeds beschermd tegen de uitwassen van het 'kabaal'. Nu leek het Oranje echter niet op eigen kracht te lukken en moesten de 'weldenkende' burgers bijspringen om de Republiek van de ondergang te redden.

2.3 Orangistische burgers op eigen kracht

Hoewel veel orangistische burgers na de omwenteling van 1787 dus nog genoeg reden zagen te blijven ageren voor een ongenadig optreden tegen de patriotten, was het moeilijker geworden regenten te vinden die hen daarbij wilden steunen. In eerste instantie wilden regenten die zich door de wetsverzettelingen te weinig beloond voelden nog hun medewerking aan de orangistische burgerbeweging verlenen, zoals Frederik van der Hoeve in Gouda. In Rotterdam voelden Adrianus Havart en Ewout van Son, twee van de elf oud-schepenen die regelmatig namens de Oranjesociëteiten rekestten indienden, zich door de wetsverzetting gepasseerd, zo blijkt uit het verbaal van de wetsverzettingscommissie. Beiden waren geen vroedschap geworden en vonden dat een persoonlijke vernedering, omdat ze zich de afgelopen jaren niet minder voor Oranje hadden ingezet dan de regenten die wél tot vroedschap waren benoemd.¹⁷⁰ De heren deden hun beklag bij de wetsverzettingscommissie en kregen de toezegging dat ze bij de eerstvolgende mogelijkheid tot schepenen zouden worden benoemd. Toen in april 1788 de commissie opnieuw in de stad kwam en in conflict raakte met orangistische burgers over de mate waarin de stedelijke ambtenarij van patriotten diende te worden gezuiverd, traden Havart en Van Son echter weer op als vertegenwoordigers van de Oranjesociëteiten, als enige van de oorspronkelijke elf oud-schepenen.¹⁷¹ Wellicht probeerden deze misnoegde regenten daarmee de stadhouder te tonen dat ze bereid waren zich met de burgerbeweging te verenigen als ze hun gewenste ambt niet zouden krijgen.

Toch waren Havart en Van Son voorzichtiger in hun oppositie dan de burgers. Door hun protest te ver door te voeren zouden ze zichzelf immers juist in diskrediet brengen bij de stadhouder en de wetsverzettingscommissie, die in april 1788 afwijzend reageerden op de verzoeken en dreigementen van de Rotterdamse orangisten en hun plannen vrijwel ongewijzigd uitvoerden. Op 19 april gaven de commissarissen in een lange memorie aan de sociëteiten uitleg over hun beslissingen. Ze nodigden Havart, Van Son en directeurs van De Eendracht

¹⁷⁰ KHA A31, inv. nr. 1284, Adrianus Havart aan Willem V, februari 1788.

¹⁷¹ Ibidem, inv. nr. 1286, 'Verbaal van Rotterdam', 20.

uit op het stadhuis om de memorie in ontvangst te nemen.¹⁷² In de memorie maakten de commissarissen duidelijk dat ze hun werk in Rotterdam voltooid achtten en de burgers dus geen pogingen meer behoorden te ondernemen de besluitvorming te beïnvloeden. Ze benadrukten dat

het beleid der zaaken van Staat, Stad, policie en Justitie geheel en alleen aan de Regeering aanbevolen blijvende, een ieder der Burgers, rustig en vreedig tot de beoeffening van zijn beroep zal wederkeeren, zonder zig nu meer met de overweegingen van gemeene Lands of Steedelijke Zaaken op te houden [...].¹⁷³

Door zich nog langer met de politiek te bemoeien zouden de orangisten zich immers aan dezelfde dwalingen schuldig maken als de patriotten. De commissarissen spraken hun dank uit aan de geconstitueerden van de burgerij, doelend op Havart, Van Son en de Eendrachtdirecteuren, die hen op behoorlijke wijze van 'de beswaaren en de belangens hunner Meedeburgers' hadden ingelicht en daarmee de gunst van de stadhouder hadden verdiend.¹⁷⁴ De commissie benadrukte echter dat de geconstitueerden hun taak als volbracht en hun mandaat als verlopen mochten beschouwen. De elf oud-schepenen, inclusief Havart en Van Son, toonden zich inschikkelijk door enkele dagen later in de *Rotterdamse Courant* te verklaren dat ze vanwege het einde van de werkzaamheden van de wetsverzettingscommissie hun vertegenwoordiging van de burgers voor beëindigd zagen.¹⁷⁵ Op 29 april werden Havart en Van Son als schepenen aangesteld en waren ook zij tevredengesteld en succesvol ingekapseld.¹⁷⁶

De leden van de Oranjesociëteiten legden zich veel minder gemakkelijk neer bij de verklaring dat met de genomen maatregelen het herstel van de rust en veiligheid voltooid was. Op 21 april, twee dagen nadat de commissie haar memorie had overhandigd, dienden de sociëteiten bij het stadsbestuur een rekest in dat nogmaals het ontslag van alle patriotse stadsambtenaren verzocht. Het rekest dat de Oprechte Vaderlandse Sociëteit in december 1787 aan de wetsverzettingscommissie had gepresenteerd verscheen in druk en circuleerde in de stad. In en rondom de sociëteitsgebouwen was het druk en er gingen geruchten dat de orangisten een coup voorbereidden. Net als in september 1788 in Gouda het geval zou zijn, durfden de Rotterdamse orangisten de directe confrontatie met het stadsbestuur en het garnizoen

¹⁷² Baelde, 'Aanteekeningen', 54, noot 1.

¹⁷³ KHA A31, inv. nr. 1286, 'Verbaal van Rotterdam', 25.

¹⁷⁴ Ibidem.

¹⁷⁵ *Rotterdamsche Courant*, 24 april 1788, 3.

¹⁷⁶ *Rotterdamsche Courant*, 3 mei 1788, 1.

echter niet aan en liep de onrust met een sisser af.¹⁷⁷ Een gebrek aan wapens kan een rol hebben gespeeld bij de uiteindelijke terughoudendheid van de burgers. Toen op bevel van het stadsbestuur op 23 mei het gebouw van De Eendracht werd doorzocht, vond men maar 21 geweren.¹⁷⁸

Nadat gebleken was dat de sociëteiten niet in staat waren hun eisen af te dwingen, ging De Eendracht snel aan interne verdeeldheid ten onder, zo blijkt uit enkele papieren uit het Stadsarchief Rotterdam. In de zomer van 1788 deden de eerste tekenen van scheuring zich voor toen een groepje 'gekwalficeerden' namens ongeveer veertig leden zijn beklag deed bij de directie. De klagers waren ontevreden dat de nieuwe schutterij niet volledig uit leden van de Oranjesociëteiten bestond, wat de directeuren wel hadden beloofd te zullen bewerkstelligen. Uit de schriftelijke klachten die de protesterende leden indienden, spreekt daarnaast een sterk wantrouwen jegens de overheid en de directie van De Eendracht. De directeuren zouden regelmatig naar Den Haag afreizen of met het stadsbestuur vergaderen 'sonder daar van behoorlijke uitslag van deszelfs verrigting te geven, of deselve dienen ter bevordering of ter afbreuk van het gansche lighaam dezer societeit'.¹⁷⁹ Deze leden verdachten de directie er dus van samen te spannen met de stedelijke en provinciale regering om de sociëteit te ontmantelen. In oktober 1788 besloot de directie de gekwalficeerden te royeren en hen de toegang tot de sociëteit te ontzeggen.

Aan het einde van het jaar bleek echter een groot deel van de leden te hebben geweigerd de jaarlijkse contributie te betalen, waardoor de sociëteit de gemaakte schulden niet kon afbetalen. Alleen een vrijwillige bijdrage van de leden kon de sociëteit nog van faillissement redden, maar die bleken daartoe niet bereid. Uit de reacties op het dreigende faillissement blijkt hoe sterk De Eendracht verdeeld was geraakt. Sommige leden verklaarden liever te sterven in de sociëteit dan haar ten onder te laten gaan en ook van de directeurs te verwachtten dat ze 'tot de dood toe' voor het behoud van De Eendracht zouden strijden. Anderen zeiden 'geen duit te willen contribueeren' als de geremoveerde leden niet consequent uit het sociëteitsgebouw zouden worden geweerd. Eén lid verzuchtte dat hij niet meer wist welke van de

¹⁷⁷ Baelde, 'Aanteekeningen', 55.

¹⁷⁸ SAR 1-01, inv. nr. 1194.

¹⁷⁹ Ibidem, inv. nr. 1193a, 'De Ondergeteekende Leden van de Opregte Vaderlandsche Societeit de Eendracht', artikel 9.

twee partijen nu gelijk had.¹⁸⁰ Het heeft er alle schijn van dat De Eendracht in de laatste dagen van 1788 is opgeheven.

In de loop van 1788 was het ook steeds duidelijker geworden dat overheden voortaan streng tegen orangistisch activisme zouden optreden, zoals blijkt uit de reactie van het Hof van Holland op een poging van Roelof Heenes een provinciaal netwerk van Oranjesociëteiten te creëren in september 1788. Met het wegvallen van regentensteun was namelijk ook het interstedelijke netwerk van Oranjesociëteiten weggefallen, dat in 1787 immers door regenten was opgezet. Het lijkt erop dat Heenes probeerde een dergelijk netwerk te recreëren toen hij op 17 september 1788 in Bleiswijk een vergadering organiseerde waarbij vertegenwoordigers van sociëteiten uit 34 Hollandse dorpen aanwezig waren.¹⁸¹ De vergadering vond plaats in de herberg waar de Bleiswijkse Oprechte Vaderlandse Sociëteit samenkwam. Heenes stelde aan de aanwezigen voor opnieuw een rekest op te stellen voor een grootschalige remotie van patriotse regenten en ambtenaren op het platteland. Dit keer moest het rekest gericht zijn aan de Staten van Holland in plaats van de stadhouder, die op het rekest dat Heenes in april had ingediend had geantwoord dat hij als stadhouder niet bij machte was zulke beslissingen te nemen. Volgens aanwezigen werden op de vergadering ook andere zaken besproken, zoals het verheffen van de stadhouder tot graaf van Holland en het afwentelen op de patriotten van de vijfentwintigste penning, de kort daarvoor aangekondigde belasting voor de terugbetaling van de kosten van de Pruisische invasie.¹⁸² Er werd besloten dat Heenes een conceptrekest zou schrijven en dat daarover een week later opnieuw vergaderd en gestemd zou worden. Op 24 september vond die tweede vergadering plaats, waarop het concept dat Heenes had opgesteld werd goedgekeurd en werd besloten extra vergaderingen te beleggen om zo veel mogelijk sociëteiten bij de rekestactie te betrekken. De kosten van de onderneming zouden over de deelnemende sociëteiten worden verdeeld. Bijna de hele vergadering verklaarde in een stemronde te willen doorgaan met het ageren voor een patriottenzuivering op het platteland. Alleen de deputaties van Leidschendam en Voorburg onthielden zich van stemming.¹⁸³

¹⁸⁰ SAR 1-01, inv. nr. 1193a, 'Notitie der Leeden die geduurende Maandag, Dinxgsdag en woensdag in de societeit zijn geweest, en het bericht hebben hooren leezen benevens hunne antwoorden'.

¹⁸¹ NA 3.03.01.01, inv. nr. 5540.22.

¹⁸² Zie bijvoorbeeld *ibidem*, 'Verhoor van Cleijs Schipper', 22 september 1788, en 'Verhoor van Cornelis Siliakus', 26 september 1788.

¹⁸³ *ibidem*, 'Bleiswijk... voortwerken en een begin maaken'.

Dat de afgevaardigden uit Leidschendam niet meestemden, heeft een duidelijke verklaring: na de eerste bijeenkomst hadden zij het Hof van Holland ingelicht over de sociëteitvergadering en Heenes' plannen. Een mogelijke verklaring dáárvor is dat de leiders van deze Leidschendamse Oranjesociëteit tot het netwerk van Bentinck behoorden, blijkens de in hoofdstuk 1 aangehaalde brief van directeur Cleys Schipper. Ze voelden zich wellicht verplicht de tegen Bentincks beleid indruisende vergadering bij de autoriteiten te melden. Het Hof liet de inlichtingen niet onbenut: direct na de tweede vergadering werd Heenes door agenten opgepakt en in Den Haag vastgezet in de Gevangenpoort. Verschillende betrokkenen werden verhoord, evenals Heenes zelf, die volhield dat het enige doel was geweest om op eerbiedige en legale wijze een rekest aan de Staten aan te bieden. Hij had de aanwezigen op de vergadering duidelijk verteld dat de Staten de werkelijke geconstitueerden van de burgers waren en dat de Oranjesociëteiten slechts het recht hadden namens burgers rekest in te dienen voor het herstel van de oude constitutie, en alleen daarvoor.¹⁸⁴

Het Hof van Holland keurde deze toe-eigening van politieke rechten stellig af. In een verslag aan de Staten over Heenes' vergaderingen gaf het Hof in bedenking dat deze orangisten in feite net als de patriotten bezig waren met het creëren van een grootschalige organisatie die een volksstem tot uiting moest brengen.¹⁸⁵ Het Hof adviseerde de Staten te bepalen dat geen enkele sociëteit, van welke gezindte dan ook, zich voortaan meer met politiek mocht inlaten, en te streven naar een algehele ontwapening van burgers op het platteland om nieuwe conflicten te voorkomen. Het is niet duidelijk in hoeverre de Staten deze adviezen opvolgden, maar de expliciete afkeuring door het Hof van orangistische politieke en paramilitaire organisaties bevestigt nogmaals dat overheden een gematigder beleid voerden dan veel orangistische burgers, en in het najaar van 1788 inmiddels genoeg overwicht hadden om dat beleid af te dwingen: niets wijst erop dat de door verdeeldheid verzwakte Sociëteit De Eendracht op enige wijze protesteerde tegen de arrestatie van commissaris Heenes. Die lijkt te zijn vrijgelaten, maar heeft niet lang meer van zijn vrijheid kunnen genieten: in november 1788 overleed hij, op 44-jarige leeftijd, volgens geruchten nadat hij in een dronken bui uit een rijtuig was gevallen.¹⁸⁶

¹⁸⁴ NA 3.03.01.01, inv. nr. 5540.22, R. Heenes, 'Aanspraak gedaan in de comparitie van 17 deser te Blijswijk; aan eenige geconstitueerdens van het platteland van Holland', 4-5.

¹⁸⁵ *Resolutien van de Heeren Staten van Hollandt ende Westvrieslandt* (1788) dl. 3, 2030-2035.

¹⁸⁶ Baelde, 'Aanteekeningen', 71.

Hoewel orangistische burgers er dus niet in slaagden een grootschalige en alomvattende zuivering te bewerkstelligen, had hun activisme wel degelijk invloed op de grondigheid waarmee de wetsverzettelingen en andere bestuurlijke veranderingen werden uitgevoerd. Die invloed valt zeer concreet aan te wijzen voor Leiden. Aan de vooravond van de wetsverzetting, in februari 1788, heersten onder Leidse orangisten zorgen over de aanstaande bestuurlijke veranderingen, aldus een brief aan Bentinck van Jan Hendrik van Damme, zakenpartner van Elie Luzac en directeur van de Oprechte Vaderlandse Sociëteit van Leiden. Het leek er namelijk op dat de wetsverzettingscommissie te veel gehoor zou gaan geven aan regenten die zich voordeden als Oranjegezind, maar in feite alleen hun eigen belang nastreefden. Daardoor dreigden de nodige hervormingen in de regering, de schutterij, het kerkwezen en de universiteit niet verwezenlijkt te worden. Op 5 februari, de dag vóór de wetsverzetting, verscheen Bentinck persoonlijk in de Leidse sociëteit om de leden gerust te stellen.¹⁸⁷

Toch ontstond de volgende dag onrust, zo blijkt uit het verbaal en de correspondentie van de commissie: orangistische burgers volgden de stadsbodes die de nieuwe vroedschappen naar het stadhuis moesten ontbieden en ontdekten zo voortijdig de samenstelling van de nieuwe regering.¹⁸⁸ De orangisten waren ontevreden over het aanblijven van twee patriotse burgemeesters en uitten hun onvrede door de straat op te gaan. De commissarissen reageerden door de samenstelling op het laatste moment aan te passen en andere burgemeesters aan te stellen. De secretaris van de Oprechte Vaderlandse Sociëteit kwam daardoor in de vroedschap, nadat Van Damme voor de benoeming had bedankt. Het protest van orangistische burgers had in Leiden dus concrete invloed op de samenstelling van de nieuwe regering. Ook wat betreft de zuivering van het kerkwezen, waarover Van Damme aan Bentinck schreef dat die zeer noodzakelijk was, kregen de orangisten hun zin: binnen een jaar waren de kerkenraden sterk van samenstelling veranderd.¹⁸⁹

Bentinck en Merens waren zich tijdens het uitvoeren van hun taak dan ook terdege bewust van de tegengestelde verlangens van hun opdrachtgever, de stadhouder, en de orangistische burgers. Ze wezen de orangistische protesten in Rotterdam in april 1788 stellig van de hand, maar kwamen de burgers toch tegemoet door nog enkele patriotse ambtenaren te

¹⁸⁷ NA 3.02.32, inv. nr. 1, J.H. van Damme aan W.G.F. Bentinck van Rhoon, 6 februari 1788.

¹⁸⁸ KHA A31, inv. nr. 1286, 'Verbaal van Leiden', 9-11; ibidem, inv. nr. 1284, Dirk Merens aan Willem V, 6 februari 1788.

¹⁸⁹ Erik Halbe de Jong, *Weldenkende burgers en Oranjeliefhebbers. Patriotten en Prinsgezinden in Leiden 1775-1795* (Hilversum 2014) 292.

ontslaan en de impopulaire stadsmajoor over te halen een van zijn twee ambten neer te leggen.¹⁹⁰ In hun verbaal benadrukten de commissarissen

de moeilijkheid, die wij telkens ontmoeteden, om ons in dit onaangenaam werk te bepalen, insonderheid daar ons aan de eene zijde wierd voor oogen gehouden, dat de Conservatie van de rust vorderde, dat men omtrent zommige perzoonen aan de burgerij genoeg behoorde te geeven, en aan de andere zijde Uwe Doorl[uchtige] Hoogh[eid] ons te meermaalen had gemanifesteert Hoogstderzelve edelmoedige principes met betrekking tot de zodaanigen, wier misdaad eenige bedenking gaf of verschooning meriteerde.¹⁹¹

Ook de Zeeuwse wetsverzettingscommissarissen moesten een middenweg vinden tussen eisen van radicale burgers en het verlangen van stadhouder en regenten zo snel mogelijk een einde te maken aan de verdeeldheid, zo blijkt uit hun verbalen. Enkele dagen nadat de commissarissen het eerdergenoemde Middelburgse burgerrekest hadden ontvangen, gingen ze in gesprek met de burgerafgevaardigden en lieten hen weten dat ze hun bezwaren graag wilden horen, maar 'in het generaal van oordeel waaren, dat alle remotien en wat ook daarna zweemde, zoo veel mogelijk dienen te worden vermijden'.¹⁹² De regenten die de burgers ontslagen wilden zien, zo legde de commissie hen voor, waren vanwege hun vermogen en contacten namelijk uiterst belangrijk voor de welvaart van de stad. De commissie opperde vervolgens andere manieren om het vertrouwen van de burgers in deze regenten te herstellen, zoals het laten zweren van een eed. De afgevaardigden verklaarden echter alleen de verwijdering van de door hun opgegeven regenten en ambtenaren als afdoende te beschouwen. De Zeeuwse commissie lijkt minder aan de orangistische druk te hebben toegegeven dan de Hollandse. In alle steden vielen er weliswaar ontslagen, maar in bijvoorbeeld Zierikzee herriep de commissie het ontslag van patriotse ambtenaren dat in september 1787 door orangistische burgers was afgedwongen. Het ongenoegen dat daardoor onder orangistische burgers ontstond, lieten de commissarissen met militaire macht onderdrukken: ze raadden de stadhouder met klem aan het in Zierikzee gelegeerde garnizoen onverminderd te laten, zodat 'de beste en gegoedste Ingezeteenen' niet uit angst voor plunderingen zouden besluiten 'aanstonds de Stad te verlaten, en ook hunne perzoonen, tegen de woede der plundersaars in veyligheid te stellen'.¹⁹³

¹⁹⁰ Baelde, 'Aanteekeningen', 54; KHA A31, inv. nr. 1286, 'Verbaal van Rotterdam', 19-20.

¹⁹¹ KHA A31, inv. nr. 1286, 'Verbaal van Rotterdam', 18-19.

¹⁹² Ibidem, inv. nr. 1527, 'Middelburgh', 14 november 1787.

¹⁹³ Ibidem, 'Zaturdag den 22 Maart des...', 17.

Na september 1788, de maand waarin Heenes zijn vergaderingen organiseerde en in Gouda de Oranjesociëteit bijna met het garnizoen in gevecht raakte, lijkt het orangistische vuur snel te zijn gedoofd. Net als De Eendracht in 1788 raakte in 1789 de Oranjesociëteit van Oud-Beijerland en Heinenoord in financiële problemen omdat leden weigerden hun contributie te betalen. Veel leden waren namelijk van mening dat de regering de sociëteit niet ondersteunde, maar juist tegenwerkte.¹⁹⁴ Ook de Oprechte Vaderlandse Sociëteit van Gouda leed vanaf 1788 aan interne verdeeldheid en wantrouwen jegens de directie, met als gevolg dat de sociëteit elk jaar leden verloor. In 1787 had de sociëteit 228 leden, in 1790 was dat aantal bijna gehalveerd tot 122 en in 1794 waren er slechts 42 over.¹⁹⁵

Een Rotterdamse bron wekt echter de indruk dat de anti-patriotse overtuigingen die orangistische burgers in 1787 en 1788 tot politieke actie motiveerden, ook na het stuklopen van de orangistische burgerbeweging bleven bestaan. Uit stukken in het Stadsarchief blijkt dat in Rotterdam in 1790 opnieuw een gezelschap van orangistische burgers bestond, dat vergaderde bij een van de leden thuis.¹⁹⁶ In een anonieme brief uitte een Oranjegezinde Rotterdammer zijn tevredenheid met het bestaan van dit gezelschap, waarbij onder andere een van de protesterende leden van Sociëteit De Eendracht betrokken was.¹⁹⁷ Eindelijk, zo schreef de auteur van de brief, werd weer opgestaan voor de belangen van de weldenkende burgers, wie de afgelopen jaren zoveel onrecht was aangedaan. Het stadsbestuur had haar beloftes aan de orangisten immers nooit waargemaakt en de stadsambten waren niet gegaan naar de personen die daarvoor het meest geschikt waren. De auteur hoopte dat de oude leiders van de burgerij, waarmee hij waarschijnlijk de voormalige directeuren van De Eendracht bedoelde, hun plicht niet langer zouden verzuimen en de burgerbelangen opnieuw zouden behartigen. Een groot deel van de burgerij zou zich dan enthousiast achter hen scharen. De mogelijkheid om voor hun belangen op te komen was de burgers immers 'op eene godvergeete wyze ontnoomen door het sluijten der Societeit de Eendracht'. De auteur ondertekende zijn brief met de schuilnaam 'M. de Burger', 'tot de dood toe'.¹⁹⁸

¹⁹⁴ NA 3.02.32, inv. nr. 14, Pieter Saarloos et al. aan W.G.F. Bentinck van Rhooen, 9 mei 1789.

¹⁹⁵ Knoops, *Gouda 1787*, 451.

¹⁹⁶ SAR 1-01, inv. nr. 1193a, 'Papieren overgegeven bij Jan van Dool c.s.'.

¹⁹⁷ Ibidem, M. de Burger aan het burgergezelschap ten huizen van Van Es in de Jodenlaan, ontvangen 10 januari 1790.

¹⁹⁸ Ibidem, 3.

In hoeverre deze bron representatief is voor andere orangisten in Rotterdam, Holland en de Republiek is niet met zekerheid te zeggen, maar het lijkt aannemelijk dat Oranjegezinde burgers ook elders wrok koesterden over het feit dat hun eisen in 1787 en 1788 niet waren ingewilligd en een alomvattende zuivering er nooit van was gekomen. Die teleurstelling kan dan weer hebben bijgedragen aan het uitblijven van grootschalig orangistisch verzet tegen de vestiging van de Bataafse Republiek en de terugkeer van uitgeweken patriotten in 1795. Volgens Knoops was dergelijke teleurstelling over de Oranjerestauroatie in Gouda inderdaad van invloed op de omwenteling van 1795: 'Wat de orangisten toen [in 1787-1788] als resultaat van hun inspanningen hadden gekregen was duidelijk niet naar hun zin geweest, en dus nu het verdedigen ook niet waard.'¹⁹⁹

Dit hoofdstuk begon met de vraag hoe het kon dat orangistische burgers in 1788 in conflict kwamen met de stadhoudelijke wetsverzettingscommissie en de herstelde stadsregeringen, die in theorie toch aan dezelfde prinsgezinde kant hadden moeten staan. Het antwoord op die vraag luidt dat veel burgers een ander herstel voor ogen hadden dan stadhouder en regenten. Overtuigd van het bestaan van een kwaadaardig complot, dat de vrijheid van de burgers wilde inperken om hen te kunnen overheersen, ageerden orangistische burgers voor de verwijdering uit het openbare leven van een ieder die zich met het patriottisme had geassocieerd. Overheden waren gematigder in hun vervolgingsdrang, waarschijnlijk omdat zij meenden dat een algehele zuivering het land onbestuurbaar zou maken en de polarisatie alleen maar zou doen toenemen. Knoops' tegenstelling tussen krachten van 'contrarevolutie' en 'restauroatie' in Gouda is dus breder toe te passen: ze bestond in ieder geval ook in Rotterdam, Alkmaar en Leiden en op het Hollandse platteland, zoals dit hoofdstuk heeft laten zien. Ook buiten Holland zijn er sporen van te vinden, zoals in Deventer, waar de Oranjesociëteit het gematigde optreden van de stadsregering bekritiseerde, en Zeeland, waar de stadhoudelijke wetsverzettingscommissie door burgers bewerkstelligde regeringsveranderingen teruggedraaide.

Met hun rekestacties, intimidatie van patriotten en dreigementen aan gematigde orangisten bereikten radicale orangistische burgers weliswaar niet hun doel van een algemene verwijdering van patriotten uit de openbare samenleving, maar ongetwijfeld heeft hun druk

¹⁹⁹ Knoops, *Gouda 1787*, 460.

in veel gevallen machthebbers bewogen tot radicalere beslissingen. Het in de literatuur gangbare beeld van de Oranjerestauratie als een nauwe samenwerking tussen stadhouder, regenten en burgers om de patriotten af te straffen behoeft dus correctie: de geraadpleegde bronnen laten zien dat orangistische burgers vaak tegenover stadhouder en regenten stonden en dat de drang tot radicale afstraffing in de regel van onderaf kwam. De repressie van het nieuwe regime trof niet alleen de patriotten, maar, na een maandenlange periode van bestuurlijke onmacht, ook de orangisten.

CONCLUSIE

Het doel van deze scriptie was antwoord te geven op de vraag wat orangistische burgers motiveerde om zich in de periode rond de omwenteling van september 1787 politiek in te zetten voor Oranje. In de inleiding zijn op basis van de literatuur over de patriottentijd en orangisme in eerdere periodes verschillende mogelijke verklaringen uiteengezet. Zo ging Fruin ervan uit dat het lagere volk uit Oranjeliefde spontaan tegen de patriotten in opstand kwam zodra de Pruisische invasie dat mogelijk maakte. Colenbrander en De Wit zagen regie achter de schermen als voornaamste oorzaak van burgerlijk orangistisch optreden, waarbij die regie werd gevoerd door buitenlandse diplomaten, hovelingen en regenten. Hoewel in de jaren 1980 al werd aangetoond dat orangistische activisten niet alleen uit de laagste klassen van de samenleving voortkwamen en dat de sociale samenstelling van de patriotse en orangistische bewegingen nauwelijks van elkaar verschilden, is de interpretatie van de motivatie van orangistische burgers in de jaren 1780 sinds De Wit nog nauwelijks herzien. Over orangisten in eerdere periodes vond revisie al wel plaats. Zo stelde Jill Stern dat tijdens de Eerste Stadhoudersloze Periode en het Rampjaar het orangisme zijn kracht vooral ontleende aan de aanwezigheid van een overtuigend stadhoudergezind narratief over de geschiedenis van de Republiek, dat burgers in 1672 massaal gebruikten als *mode of interpreting* om de crisis van dat jaar te duiden en oplossingen te zoeken. Reinders betoogde dat in het Rampjaar burgers geheel op eigen initiatief in verzet kwamen tegen hun regeringen, zonder aansturing van bovenaf. In de bundel *Oranje onder* benadrukte Henk te Velde eveneens het belang van orangisme als legitimering voor verzet tegen regenten en de gevestigde orde.

Op basis van de bronnen die in deze scriptie zijn aangehaald kan worden geconcludeerd dat de verklaring van aansturing door regenten en buitenlandse diplomaten ook voor 1787 niet opgaat. Van inmenging van diplomaten is geen enkel bewijs aan het licht gekomen. Regenten waren daarentegen van essentieel belang voor de opkomst en organisatie van de orangistische burgerbeweging in 1787 en stonden in de regel aan het hoofd van Oranjesociëteiten. Dat betekent echter niet dat burgers die zich bij een sociëteit aansloten ingehuurde oproerlingen waren zonder politieke motivatie, zoals De Wit in zijn werk stelde. De intrinsieke motivatie van orangistische burgers blijkt ten eerste uit de aard van leiderschap van figuren als Bentinck: zijn inbeslaggenomen papieren laten zien dat hij weliswaar advies en sturing gaf aan

Oranjesociëteiten in Den Haag en omgeving, en agenten uitzond om de beweging te doen groeien, maar in veel gevallen lag het initiatief bij burgers. Die verenigden zichzelf in Oranjesociëteiten, -gezelschappen of -burgerwachten en meldden zich bij Bentinck voor ondersteuning, bescherming en opname in het groeiende netwerk van orangistische burgerorganisaties. Ten tweede blijkt de intrinsieke motivatie van orangistische burgers uit het feit dat velen zich in het eerste jaar na de omwenteling bleven bemoeien met lokale en provinciale politiek, lang nadat de leidinggevende regenten tevreden waren gesteld met ambten in het stadsbestuur. Die aanhoudende bemoeienis komt met name in de verballen van de Hollandse en Zeeuwse wetsverzettingscommissies aan het licht. Patronage en de hoop financieel te profiteren van steun aan de stadhouder kan voor deze orangisten niet de voornaamste drijfveer zijn geweest, want in verschillende steden en provincies deinsden zij er niet voor terug tegen de uitdrukkelijke wensen en bevelen van de stadhouder, Bentinck en lokale overheden in te gaan.

Dan rest de vraag of deze burgers in de eerste plaats oppositie wensten te voeren tegen de regering en een beroep op Oranje deden om dat verzet te legitimeren, of dat ze uit oprechte overtuiging voor Oranje hun oppositie noodzakelijk achtten. In die kwestie luidt de conclusie van deze scriptie dat bij orangistische burgers de overtuiging voor Oranje voorafging aan de wens om oppositie te voeren. Drukwerk over Oranjesociëteiten en collectieve rekestten van orangistische burgers laten zien dat zij ervan overtuigd waren dat de 'oude constitutie' de enige garantie was voor de welvaart en vrijheid van de Republiek. Die oude constitutie rustte volgens orangisten op de pijlers van dominantie van de gereformeerde religie en respect voor burgerlijke vrijheden, die beide door de stadhouder beschermd en gewaarborgd werden.

De motivatie om de stadhouder actief te ondersteunen in zijn strijd voor behoud van de oude constitutie kwam voort uit een interpretatie van de Nederlandse geschiedenis waarin een samenzwering van baatzuchtige regenten voortdurend loerde op kansen zichzelf te verrijken ten koste van de vrijheid en welvaart van burgers. De stadhouder en gereformeerde religie stonden hen daarbij in de weg en werden dus de voornaamste doelwitten van dit 'kabaal'. Wanneer te veel burgers zich lieten misleiden door de leugens die door het kabaal werden verspreid, kon de stadhouder het niet meer op eigen kracht bolwerken en dienden de weldenkende burgers in verzet te komen om hun stad en vaderland te beschermen. Regeeringsleden die het patriottisme steunden, maakten klaarblijkelijk onderdeel uit van het complot en moesten door de burgerij worden bestreden. Uit de rekestten die orangistische burgers bij overheden indienden, blijkt dan ook dat hun politieke programma met name gericht was

op het uitsluiten van patriotten uit de regering en de stedelijke ambtenarij. Oranjegezinde burgers voerden dus oppositie en eigenden zich het recht toe de regering te controleren omdat ze dachten vanuit een orangistische interpretatiemodus, die al sinds de vroege zeventiende eeuw bestond en in de periode rond 1787 opnieuw toepasbaar bleek.

De conclusies van deze scriptie hebben verschillende implicaties voor het begrip van de burgerlijke conflicten in de Republiek in de late achttiende eeuw. Ten eerste is duidelijk geworden dat de patriottentijd en de gebeurtenissen tot aan september 1787 inderdaad moeten worden gezien als een burgeroorlog, zoals recentelijk door Olaf van Nimwegen is betoogd. Deze visie gaat in tegen verschillende oudere interpretaties van de periode, bijvoorbeeld als 'poppenspel' geregisseerd door Britse en Franse diplomaten of als poging van de middenklassen de dominantie van de regentenoligarchie te doorbreken. De directe aanleiding voor de Nederlandse Burgeroorlog was de oorlog met Groot-Brittannië en het daardoor blootgelegde en versnelde verval in economische en militaire macht. Op basis van de geraadpleegde bronnen lijkt de vraag hoe dit verval moest worden teruggedraaid het centrale twistpunt van de burgeroorlog te zijn geweest. Uit hun drukwerk en rekestes blijkt dat orangisten vasthielden aan het oude idee dat een dominante positie van het gereformeerde geloof en een vast vertrouwen op de bescherming van de prins van Oranje de Republiek zouden redden. De politiek-theoretische benadering van het orangisme had al uitgewezen dat het orangistische kamp een oude, maar niettemin coherente visie op de juiste staatsinrichting van de Republiek had. Deze scriptie heeft laten zien dat orangistische burgers die visie ook uitdroegen in politiek activisme, maar dat daarbij de perceptie van patriotse dreiging een sterkere motivatie voor actie was dan staatsrechtelijke argumentatie. Om te verklaren hoe het conflict tussen patriotten en orangisten tot een burgeroorlog escaleerde, is het daarom nuttiger dat conflict te zien als strijd tussen twee tegengestelde interpretaties van de geschiedenis en toekomst van de Republiek dan als politiek-theoretisch debat op nationale schaal.

Zowel de orangisten als de patriotten waren ervan overtuigd dat ze de oorspronkelijke constitutie van de Republiek of het Nederlandse volk verdedigden tegen kwaadaardige insluipingen, maar van beide partijen behelsde het politieke programma in feite de creatie van een geheel nieuwe maatschappij. Voor de orangisten lag die vernieuwing in het streven naar 'uitvergroting', om met Knoops te spreken, van de aspecten die zij als essentieel zagen voor een vrije en welvarende Republiek: de stadhouder, de gereformeerde religie en de burgerlijke

vrijheid.²⁰⁰ ‘Uitvergroting’ of ‘restauratie’ is echter niet de juiste term voor het orangistische programmapunt dat alle patriotse regenten en ambtenaren uit het openbare leven geweerd dienden te worden. Wat radicale orangistische burgers voorstonden, zo blijkt uit hun rekeningen, was een zuivering in de regering, de ambtenarij, de schutterij en het kerkwezen, zodat het patriotse complot nooit meer de kans zou krijgen opnieuw toe te slaan.

De conclusies van deze scriptie werpen, ten tweede, een nieuw licht op de periode ná september 1787. Het regime van de Oranjerestauratie is in de literatuur doorgaans omschreven als vastgeroest en bovendien repressief ten opzichte van noodzakelijke hervormingen. De wetsverzetten, plunderingen en vervolgingen zouden onderdeel zijn van een coherente strategie om de patriottenbeweging meedogenloos te onderdrukken. Waar Knoops’ bevindingen over Gouda al aanleiding gaven dit beeld in twijfel te trekken, heeft deze scriptie laten zien dat op veel meer plaatsen het radicalisme in de restauratie voor een aanzienlijk deel moet worden toegeschreven aan druk van onderaf. De stadhouder en regenten gaven, zowel in geschriften als in hun handelen, herhaaldelijk blijk van hun verlangen zo snel mogelijk terug te keren naar rust en harmonie, maar waren in de eerste maanden na de omwenteling nog niet bij machte deze orde af te dwingen. Pas in de loop van 1788 kregen ze hun burgerlijke achterban onder controle, waarvoor ze gebruik moesten maken van de afschrikwekkende werking van stedelijke garnizoenen, zoals in Rotterdam, Gouda en Zierikzee. Het is daarom beter de omwenteling van 1787 niet te zien als het eindpunt van de Nederlandse Burgeroorlog, maar als een keerpunt daarin. De Pruisische invasie deed in ieder geval in Holland de machtsbalans kantelen in het voordeel van de orangisten. Daarna brak een periode aan waarin het nieuwe regime een einde probeerde te maken aan de burgerlijke conflicten en dat streven kracht bijzette met repressieve middelen, die tegen zowel patriotten als radicale orangisten werden ingezet. Pas in september 1788, na een laatste opleving van burgerlijk orangistisch activisme, was de orde daadwerkelijk hersteld.

De conflicten van de patriottentijd bleken echter verre van afgesloten: de strijd werd hervat toen in 1793 Frankrijk de oorlog verklaarde aan de stadhouder. Vanaf 1795 waren de patriotten, inmiddels bekend als Bataven, weer de dominante partij en was het de beurt aan de radicale democraten om de volledige verwijdering van orangisten uit de ambtenarij te eisen. Opnieuw probeerde de regering de gemoederen te temperen en op verzoening aan te

²⁰⁰ Knoops, *Gouda 1787*, 390, 467.

sturen.²⁰¹ Het is opvallend dat in deze periode geen omvangrijk orangistisch verzet werd georganiseerd: in 1787-1788 waren immers nog genoeg burgers bereid geweest voor Oranje in de bres te springen. De teleurstelling over de uiteindelijke koers van de restauratie kan een belangrijk onderdeel van de verklaring voor het uitblijven van orangistisch verzet in 1795 zijn. Pas na de coup van de moderaten in juni 1798 en het falen van de Engels-Russische invasie in Noord-Holland in 1799 lijkt de verzoeningsretoriek daadwerkelijk te zijn aangeslagen bij de bevolking, in een proces dat Van Sas de nationalisering van de revolutie heeft genoemd.²⁰² Wellicht vonden Nederlanders toen eensgezindheid in de gedachte dat juist de jarenlange verdeeldheid had geleid tot het verlies van de welvaart en de vrijheid die beide partijen zo fanatiek hadden getracht te redden.

Veel van de voorbeelden in deze scriptie zijn afkomstig uit de provincie Holland, in het bijzonder de omgeving van Rotterdam en Den Haag. Daar zijn twee mogelijke verklaringen voor. Ten eerste kunnen deze provincie en steden uitzonderlijke centra van burgerlijk orangistisch activisme zijn geweest. Dat klinkt aannemelijk als men bedenkt dat in Holland de patriotten relatief veel invloed vergaarden en orangisten dus een sterkere noodzaak voelden zich tegen hen te verzetten. Zowel Den Haag als Rotterdam stond bekend om een bijzonder Oranjegezinde bevolking: Den Haag als hofstad en Rotterdam als thuishaven van Catharina Mulder en Clazina Verrijn, in de hele Republiek bekend als Kaat Mossel en de Oranjemeid. Rotterdam was in 1747 ook de eerste Hollandse stad geweest waarin de regering, onder druk van de schutterij, had verklaard de prins van Oranje als stadhouder te willen herstellen. De in deze scriptie gepresenteerde gegevens over radicale orangistische burgerbewegingen in andere Hollandse steden, zoals Gouda, Leiden, Amsterdam en Alkmaar, bewijzen echter dat ook buiten de omgeving van Rotterdam en Den Haag van orangistische sentimenten en confrontaties met de overheid sprake was.

Een tweede mogelijke verklaring voor het overwicht van Hollandse bronnen is de betere overlevering en toegankelijkheid ervan. Daarbij kan meespelen dat Holland in de geschiedschrijving over de Republiek traditioneel meer in de belangstelling heeft gestaan dan andere provincies. Daarnaast was Holland dichter bevolkt en kende het meer drukpersen en boekhandelaren dan de overige provincies, waardoor mogelijk relatief veel Hollandse gedrukte

²⁰¹ Van Manen en Vermeulen, 'Het lagere volk van Amsterdam' (1981) 7, 13, 21.

²⁰² Niek van Sas, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit, 1750-1900* (Amsterdam 2004) 31-32, 342-343.

orangistische bronnen zijn geproduceerd en bewaard gebleven. In deze scriptie aangehaalde voorbeelden uit Overijssel en Zeeland wekken namelijk de indruk dat ook in andere delen van de Republiek orangistische burgerbewegingen bestonden, en dat ook die na de omwenteling tegen hun overheden ageerden voor een radicaal optreden tegen de patriotten. Gedetailleerd onderzoek naar burgerlijk orangisme buiten Holland kan een sluitend antwoord geven op de vraag of burgerlijk orangisme in die provincie daadwerkelijk sterker aanwezig was. Diepgaande bestudering van orangistische burgeracties en -organisaties op basis van lokale bronnen viel buiten het bestek van deze scriptie, maar voor een goed begrip van de conflicten, ontwikkelingen en continuïteiten van het Nederlandse revolutietijdvak zijn lokale studies essentieel.²⁰³ Veel van de bestaande lokale geschiedschrijving over deze periode richt zich echter voornamelijk of zelfs uitsluitend op de acties, ideeën en ervaringen van patriotten. Voor een volledig inzicht in de verdeeldheid van de late achttiende eeuw zullen historici juist rekening moeten houden met de drijfveren van beide partijen. In het onderzoek naar de orangisten valt daarbij nog een grote inhaalslag te maken.

²⁰³ Joris Oddens, 'De Nederlandse revolutie in dorp en stad. Lokale geschiedschrijving over de patriots-Bataafse tijd, 1875 tot heden', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 130:4 (2017) 565-591; Judith Pollmann en Henk te Velde, 'New State, New Citizens? Political Change and Civic Continuities in the Low Countries, 1780-1830', *BMGN – Low Countries Historical Review* 133:3 (2018) 4-23.

BIBLIOGRAFIE

Bronnen

Archiefmateriaal

Koninklijk Huisarchief, Den Haag

Willem V Batavus, prins van Oranje-Nassau (A31): 1284, 1286, 1287, 1388, 1415, 1527.

Nationaal Archief, Den Haag

Losse aanwinsten van de Tweede Afdeling van het Algemeen Rijksarchief, verworven van 1852 tot 1979 (2.22.01): 117.

Archief van de Staten van Holland en West-Friesland, 1572-1795 (3.01.04.01): 5264.

Archief van de Commissie van Defensie te Woerden, 1787 (3.01.48): 201.

Inbeslaggenomen papieren van W.G.F. Bentinck van Rhoon (3.02.32): 1, 13, 14.

Archief van het Hof van Holland, 1428-1811 (3.03.01.01): 5540.22.

Stadsarchief Rotterdam, Rotterdam

Oud Archief van de Stad Rotterdam (1-01): 1193a, 1194.

Archieven van de families Baelde en Bauldry (40): 60.

Het Utrechts Archief, Utrecht

Sociëteit Sic Semper te Utrecht (732): 1.

Gedrukte publicaties

Bouwens, Reynier Leendert, *Aan zyne Committenten* (Amsterdam 1797)

[Hendriksen, Jan], *Gedenkzuil voor de Oprechte Vaderlandsche Sociëteit te Rotterdam* (Rotterdam 1788).

Henes, R., *Rotterdam, aan de Oprechte Vaderlandsche Societeit De Eendracht* (Rotterdam [1787]).

Naamlyst der leeden van de Oprechte Vaderlandsche Societeit, Goude Leeuw (Den Haag [1787]).

Noodwendig bericht van eenige commissarissen der Oprechte Vaderlandsche Societeit, opgericht binnen Amsterdam [1787].

'Placaat van Amnestie. Omtrent de geenen, welke zig gemengd hebben in de rampspoedige Verdeeldheden, waar door deeze Provintie onlangs zoo aanmerkelijk is beroerd [...] Den 15 Februarij 1788', in: J. Krap red., *Nederlandsche Amnestien* (Dordrecht 1789) 278-288.

'Placaat van Amnestie van 24 Februarij 1788', in: J. Krap red., *Nederlandsche Amnestien* (Dordrecht 1789) 289-295.

Resolutien van de Heeren Staten van Hollandt ende Westvrieslandt (1787) deel 3.

Resolutien van de Heeren Staten van Hollandt ende Westvrieslandt (1788) deel 3.

Werken, Margareta Geertruid de Cambon-Van der, *Gedenkschrift ter hulding van de Oprechte Vaderlandsche Societeiten* (Den Haag 1788).

Periodieken

De Haagsche Correspondent (plaats van uitgave onbekend, 1786-1787).

Hollandsche Historische Courant (Delft 1733-1788).

Nieuwe Nederlandsche Jaarboeken (Leiden en Amsterdam 1766-1806).

Oprechte Nederlandsche Courant (Amsterdam 1786-1787).

Rotterdamsche Courant (Rotterdam 1738-1867).

Utrechtsche Courant (Utrecht 1774-1795).

Prenten

De blyde aankomst van de Ed. Mogende Heeren W.G.F. Grave van Bentinck enz enz M.D. Meereus enz als Gecommitteerdens van zijne Doorl. Hoogh. Willem den. V. prins van Orange enz. enz. enz. Ter Herstelling van de oude constitutie. enz. te Rotterdam aan't oude Hooft den 24 Desember anno. 1787 [ca. 1788]. Rijksmuseum, RP-P-OB-86.061, h 180 mm x b 224 mm. Te raadplegen via <http://hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.506665>.

Twee verschillende voorstellingen (Rotterdam [ca. 1787]). Rijksmuseum, RP-P-OB-200.105, h 424 mm x 320 mm. Te raadplegen via <http://hdl.handle.net/10934/RM0001.collect.528175>.

Rustbewaarders marcheren door Rotterdam [ca. 1787]. Rijksmuseum, RP-P-AO-13-19, h 98 mm x b 111 mm. Te raadplegen via <http://hdl.handle.net/10934/RM0001.COLLECT.392779>.

Bronpublicaties

Baelde, Pieter, 'Aanteekeningen van het gepasseerde sedert september 1787 tot in augustus 1790 binnen Rotterdam wegens de bevorens plaats gehad hebbende binnenlandse onlusten'. H.C. Hazewinkel red., in: *Rotterdamsch Jaarboekje* 5:3 (1945) 38-78.

Hogendorp, Gijsbert Karel van, *Brieven en gedenkschriften van Gijsbert Karel van Hogendorp*. Frederik van Hogendorp en H. graaf van Hogendorp red. (Den Haag 1866-1903) deel 2.

[Panders, Jan van], 'Kroniek van Alkmaar in de Bataafs-Franse tijd, 1787-1797'. Transcriptiewerkgroep Regionaal Archief Alkmaar (2015), laatst geraadpleegd op 2 oktober 2020 via <https://www.regionaalarchiefalkmaar.nl/verdieping/transcripties>.

Spiegel, Laurens Pieter van de, *Mr. Laurens Pieter van de Spiegel en zijne tijdgenoten. (1737-1800.)*. George Willem Vreede red. (Middelburg 1874-1876) deel 3.

Literatuur

Colenbrander, H.T., *De patriottentijd. Hoofdzakelijk naar buitenlandse bescheiden* (Den Haag 1897-1899).

Dekker, Rudolf, *Holland in beroering. Oproeren in de 17de en 18de eeuw* (Baarn 1982).

Ebben, Maurits, 'Een wankel evenwicht. Prinsen van Oranje, regenten en burgers in de zeventiende-eeuwse Republiek 1747-1800', in: Henk te Velde en Donald Haks red., *Oranje Onder. Populair orangisme van Willem van Oranje tot nu* (Amsterdam 2014) 47-67.

Elias, Johan E., *De vroedschap van Amsterdam 1758-1795* (Amsterdam 1963).

Fruin, Robert, 'Gijsbert Karel van Hogendorp en de omwenteling van 1787', *De Gids* 31 (1867) 40-100.

Gabriëls, A.J.C.M. van, 'Bentinck van Rhoon, Willem Gustaaf Frederik', in: *Biografisch Woordenboek van Nederland: 1780-1830* (2020), laatst geraadpleegd op 15 september 2020 via <http://resources.huygens.knaw.nl/bwn1780-1830/lemmata/data/BentinckvanRhoon>.

'Geschiedenis – Sociëteit Standvastigheid Delft', laatst geraadpleegd op 14 september 2020 via <https://societeitstandvastigheiddelft.nl/geschiedenis>.

Haks, Donald, *Journalistiek in crisistijd. De (Nieuwe) Nederladsche Jaarboeken 1747-1822* (Hilversum 2017).

Hansma, Laurien, *Oranje driften. Orangisme in de Nederlandse politieke cultuur 1780-1813* (Hilversum 2019).

- Israel, Jonathan I., *The Dutch Republic: Its Rise, Greatness, and Fall, 1477-1806* (Oxford 1995).
- Ittersum, Martine Julia van, 'Confronting Grotius' Legacy in an Age of Revolution: The Cornets De Groot Family in Rotterdam, 1748-98', *The English Historical Review* 127:529 (2012) 1367-1403.
- Jong, Erik Halbe de, *Weldenkende burgers en Oranjeliefhebbers. Patriotten en Prinsgezinden in Leiden 1775-1795* (Hilversum 2014).
- Jongste, Jan A.F. de, 'The Restoration of the Orangist Regime in 1747: The Modernity of a "Glorious Revolution"', in: Margaret C. Jacob en Wijnand W. Mijnhardt red., *The Dutch Republic in the Eighteenth Century: Decline, Enlightenment, and Revolution* (Ithaca, NY en Londen 1992) 32-59.
- Knoops, W.A., *Gouda 1787. Radicalisering – Revolutie – Restauratie* (Amsterdam 2011).
- Leeb, I. Leonard, *The Ideological Origins of the Batavian Revolution: History and Politics in the Dutch Republic 1747-1800* (Den Haag 1973).
- Lenep, M.J. jonkheer. van, 'Vroege en late regenten in Friesland', *De Vrije Fries* 48 (1968) 83-104.
- Lieshout, Leny van, 'Sociëteit Tot Nut en Vermaak 225 jaar jong', *Brabants Historisch Informatiecentrum* (2013), laatst geraadpleegd op 7 november 2020 via <https://www.bhic.nl/ontdekken/verhalen/societeit-tot-nut-en-vermaak-225-jaar-jong>.
- Manen, I.J. van en K. Vermeulen, 'Het lagere volk van Amsterdam in de strijd tussen patriotten en oranjegezinden', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 6 (1980) 331-356 en 7 (1981) 3-42.
- Meer, J.K.H. van der, *Patriotten in Groningen, 1780-1795* (Assen 1996).
- Nimwegen, Olaf van, *De Nederlandse Burgeroorlog (1748-1815)* (Amsterdam 2017).
- Oddens, Joris, 'The Greatest Right of Them All: The Debate on the Right to Petition in the Netherlands from the Dutch Republic to the Kingdom (c. 1750-1830)', *European History Quarterly* 47:4 (2017) 634-656.
- Oddens, Joris, 'De Nederlandse revolutie in dorp en stad. Lokale geschiedschrijving over de patriots-Bataafse tijd, 1875 tot heden', *Tijdschrift voor Geschiedenis* 130:4 (2017) 565-591.
- Pollmann, Judith, 'Schuilen onder de vleugels van Oranje. Over de wortels van het orangisme 1600-1618', in: Henk te Velde en Donald Haks red., *Oranje Onder. Populair orangisme van Willem van Oranje tot nu* (Amsterdam 2014), 27-45.

Pollmann, Judith, *Memory in Early Modern Europe, 1500-1800* (Oxford 2017).

Pollmann, Judith en Henk te Velde, 'New State, New Citizens? Political Change and Civic Continuities in the Low Countries, 1780-1830', *BMGN – Low Countries Historical Review* 133:3 (2018) 4-23.

Reinders, Michel, *Gedrukte chaos. Populisme en moord in het Rampjaar 1672* (Amsterdam 2010).

Reitsma, H., 'Genootschappen in Amsterdam en de revolutie van 1787', in: Th.S.M. van der Zee, J.G.M.M. Rosendaal en P.G.B. Thissen red., *1787. De Nederlandse revolutie?* (Amsterdam 1988) 146-165.

Roelevink, Joke, *Repertorium Patriotten, Oranjegezinden en Bataven. Politieke Sociabiliteit 1781-1798*, laatst geraadpleegd op 31 augustus 2020 via <https://www.huygens.knaw.nl/projecten/repertorium-politieke-sociabiliteit-1781-1798/>.

Roorda, D. J., *Partij en factie. De oproeren van 1672 in de steden van Holland en Zeeland, een krachtmeting tussen partijen en facties* (Groningen 1961).

Rosendaal, Joost, *Bataven! Nederlandse vluchtelingen in Frankrijk, 1787-1795* (Nijmegen 2003).

Rosendaal, Joost, *De Nederlandse Revolutie. Vrijheid, volk en vaderland 1783-1799* (Nijmegen 2005)

Salomons, A.F., 'De rol van de Amsterdamse burgerbeweging in de wetsverzetten van 1672', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 106:2 (1991) 198-219.

Sas, Niek van, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit, 1750-1900* (Amsterdam 2004).

Schriks, C.F.J., *Kleine historie van 225 jaar Groote of Oranje Sociëteit Zutphen 1763-1988* (Zutphen 1988).

Stern, Jill, *Orangism in the Dutch Republic in Word and Image, 1650-75* (Manchester 2011).

Wissing, Pieter van, 'Ouder van een ongewenst kind. De eerste decennia van de sociëteit Dat buigt breekt zelden (circa 1776-1812)', *Numaga* 63 (2017) 75-95.

Wit, C.H.E. de, *De Nederlandse Revolutie van de achttiende eeuw 1780-1787. Oligarchie en proletariaat* (Oirsbeek 1974).

Velde, Henk te, 'Inleiding – Oranje onder', in: idem en Donald Haks red., *Oranje onder. Populair orangisme van Willem van Oranje tot nu* (Amsterdam 2014) 7-25,

- Velema, Wyger, *Enlightenment and Conservatism in the Dutch Republic: The Political Thought of Elie Luzac (1721-1796)* (Assen 1993).
- Velema, Wyger, *Republicans. Essays on Eighteenth-Century Dutch Political Thought* (Leiden en Boston 2007).
- Vliet, Rietje van, 'Nieuwe Nederlandsche Jaerboeken (1766-1806)', in: idem red., *Encyclopedie Nederlandstalige Tijdschriften (ENT). Nederlandstalige periodieken tot de aanvang van het Koninkrijk der Nederlanden (tot 1815)*, laatst geraadpleegd op 5 november 2020 via <https://www.ent1815.nl/n/nieuwe-nederlandsche-jaerboeken-1766-1806/>.
- Vuyk, Simon, 'Werken, Margareta Geertuid van der (1734-na 1796)', in: *Digitaal Vrouwenlexicon van Nederland* (2014), laatst geraadpleegd op 5 oktober 2020 via <http://resources.huygens.knaw.nl/vrouwenlexicon/lemmata/data/Werken>.

BIJLAGE

AANVULLING OP ROELEVINK

In de onderstaande tabel zijn alle Oranjesociëteiten opgenomen waarvan sporen zijn teruggevonden tijdens het onderzoek voor deze scriptie en die niet worden vermeld in Joke Roelovinks *Repertorium Patriotten, Oranjegezinden en Bataven. Politieke Sociabiliteit 1781-1798*. Sociëteiten die alleen voor de elite bedoeld waren, zoals genoemd op pagina 19, zijn niet in de lijst opgenomen. Voor de bronvermelding is afwisselend gebruik gemaakt van verwijzingen naar noten in de hoofdtekst en verkorte bronvermeldingen; de volledige titels staan in de literatuurlijst. De afkorting NNJB staat voor *Nieuwe Nederlandsche Jaarboeken*.

Plaats	Opmerkingen	Bron
Alblasserdam (Holland)	Cornelis Bouman en Jakob Roos waren als geconstitueerden aanwezig op Heenes' vergadering in september 1788.	NA 3.03.01.01, inv. nr. 5540.22, Jakob Roos en Cornelis Bouman aan Roelof Heenes, 25 september 1788.
Alkmaar (Holland)	Kwam bijeen in het Amsterdamse Veerhuis. Van Panders noemt Johannes Rochel/Rozel als een geëngageerde van de orangisten.	NNJB 23:1, 675; Van Panders, 'Kroniek van Alkmaar', 7.
Deventer (Overijssel)	Eind juni 1787 door patriotten bezet en gesloten (zie p. 25). Diende in februari 1788 een rekest in (zie p. 51).	Zie p. 26, noot 72 en p. 50, noot 148.
Dordrecht (Holland)	Bestond in januari 1788.	NNJB 23:1, 13.
Grave (Staats-Brabant)	Opgericht in 1788 door Jan Alexander Krieger en Herman Jan Giebe. Na de omwenteling van 1795 werd de sociëteit	Van Lieshout, 'Sociëteit Tot Nut en Vermaak 225 jaar jong'; NA 2.22.01, inv. nr. 117.

	Bataafsgezind en werden Krieger en Giebe leden van de Nationale Vergadering.	
's-Gravenzande (Holland)	In augustus 1787 door het Vliegend Leger ontwapend.	NNJB 22:5, 4634.
Groningen (Groningen)	Kwam bijeen in wijnhuis De Gouden Roemer in de Guldenstraat en had een tweede pand in de Zwanenstraat. Raakte in februari 1788 in gevecht met de nabijgelegen patriotse sociëteit.	Van der Meer, <i>Patriotten in Groningen</i> , 50, 189-190; <i>Rotterdamsche Courant</i> , 28 februari 1788.
Haastrecht (Holland)	Kwam bijeen in herberg De Zwaan bij Teunis den Hertog. In augustus 1787 ontwapend door het Goudse vrijkorps. Directie: Geemen Nieuburg, Lambregt Tas, Aart Nieuburg en Jan Verhoorn.	NA 3.02.32, inv. nr. 14, Geemen Nieburg et al. aan W.G.F. Bentinck van Rhoon, 30 oktober 1787; NNJB 22:3 1709, 22:4 4112-4113.
Heusden (Holland)	Opgericht op 29 oktober 1787. P.B. Clavel was secretaris.	NA 3.02.32, inv. nr. 14, P.B. Clavel aan W.G.F. Bentinck van Rhoon, 14 december 1787.
Hillegersberg (Holland)	Buitendepartement van Sociëteit De Eendracht. Van Straalen was directeur en geconstitueerde.	NA 3.03.01.01, inv. nr. 5540.22, R. Heenes, 'Aanspraak gedaan in de comparitie', 7.
Leeuwarden (Friesland)	Opgericht op 12 februari 1784, kwam bijeen in herberg Het Hooghuis van J. Ysenbeek.	Van Lennep, 'Vroege en late regenten in Friesland', 84-85.
Naaldwijk (Holland)	Eind augustus of begin september 1787 door het Vliegend Leger vernietigd.	NNJB 22:4, 3029; 22:5, 4634.

Utrecht (Utrecht)	Bestond korte tijd in februari 1787 (zie p. 22-23).	Zie p. 23, noten 62 en 63.
Zaltbommel (Gelderland)	Opgericht in juni 1787 (zie p. 23).	NNJB 22:2, 1167; 22:3, 1604-1607.